

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ९

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता—

मुण्डकोपनिषत् ।

तथा

नारायणविरचिता मुण्डकोपनिषद्दीपिका च ।

पुस्तकद्वयमेतदानन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम् ।

तच्च

आनन्दाश्रमविश्वस्तैः ।

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् 'महादेव चिमणाजी आपटे' इत्यभिधेय-

महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

सप्तमीयं मुद्रणावृत्तिः ।

००००००००

शालिवाहनशकाब्दाः १९०४

ख्रिस्ताब्दाः १८८२

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं—अष्टरूपकाः (८ रु.) ।

१. श्रीगणेशाय नमः

२. श्रीगणेशाय नमः

३. श्रीगणेशाय नमः

४. श्रीगणेशाय नमः

५. श्रीगणेशाय नमः

६. श्रीगणेशाय नमः

७. श्रीगणेशाय नमः

८. श्रीगणेशाय नमः

९. श्रीगणेशाय नमः

१०. श्रीगणेशाय नमः

११. श्रीगणेशाय नमः

१२. श्रीगणेशाय नमः

१३. श्रीगणेशाय नमः

१४. श्रीगणेशाय नमः

१५. श्रीगणेशाय नमः

१६. श्रीगणेशाय नमः

१७. श्रीगणेशाय नमः

१८. श्रीगणेशाय नमः

१९. श्रीगणेशाय नमः

२०. श्रीगणेशाय नमः

आदर्शपुस्तकोलेखपत्रिका ।

अथास्या मुण्डकोपनिषद् आदर्शपुस्तकानि यैः परहितैकपरतया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च प्रदर्श्यन्ते—

(क.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, विब्लिओथिका इण्डिकेस्याख्यग्रन्थावल्यां मुद्रिता पुण्यपत्तननिवासिनां वे० शा० रा० रा० देवोपाह्ववाल-शास्त्रिणाम् ।

(ख.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, इन्दूरपुरनिवासिनां किवे इत्युपाह्वानां श्रीयुतानां रा० रा० भाऊसाहेब वाळासाहेब इत्येतेषाम् ।

(ग.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, काश्यां शिला-मुद्रिता, आनन्दाश्रमपुस्तकसंग्रहस्था । मुद्रण-कालः सं० १९४२ ।

(घ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषन्मूलमात्रा, पुण्यपत्तननिवासिनां श्रीयुतानां रा० रा० भाऊसाहेब नगरकर इत्ये-तेषाम् । लेखनकालः—शके १७०१ ।

(ङ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, वटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां पटवर्धनोपाह्वानां रा० रा० कृष्णराव भीमाशंकर इत्येतेषाम् ।

(च.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, उज्जयिनीक्षेत्र-निवासिनां वे० शा० रा० रा० सोरटीबुवा इत्येतेषाम् ।

(छ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, उज्जयिनीक्षेत्र-निवासिनां आठवले इत्युपाह्वानां वे० रा० रा० रामचन्द्रभट्ट इत्येतेषाम् । लेखनकालः—शके १८६२ ।

- (ज.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषद्भाष्यसमेता, विंचूरपुरनिवासिनां
श्रीयुतानां रा० रा० रावसाहेब अण्णासाहेब
इत्येतेषाम् ।
- (झ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, बटोदरनिवा-
सिनां श्रीयुतानां पटवर्धनपाह्वानां रा० रा०
कृष्णराव भीमाशंकर इत्येतेषाम् ।
- (ञ.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, नागपुरनिवासिनां
श्रीयुतानां रा० रा० अण्णासाहेब बुटी इत्येतेषाम् ।
- (ट.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषत्सटीकभाष्योपेता, करवीरपुरनिवा-
सिनां श्रीमतां वे० शा० सं० गुरुमहाराजानाम् ।
लेखनकालः—संवत् १८७८ ।
- (क.) इति संज्ञिता—मुण्डकोपनिषद्दीपिका, मुम्बापुरनिवासिनां वे०
शा० सं० रा० जयकृष्णमहाराजानाम् ।

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोलेखपत्रिका ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्योपेता—

मुण्डकोपनिषत् ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ ब्रह्मा देवानामित्याद्याथर्वणोपनिषत् । अस्याश्च विद्यासंप्रदाय-
कर्तृपारम्पर्यलक्षणसंबन्धमादावेवाऽऽह स्वयमेव स्तुत्यर्थम् । एवं हि

यदक्षरं परं ब्रह्म विद्यागम्यमितीरितम् ।

यस्मिञ्ज्ञाते भवेज्ज्ञातं सर्वं तत्स्यामसंशयम् ॥ १ ॥

ब्रह्मोपनिषद्भोपनिषदाद्या अथर्वणवेदस्य बह्वच्य उपनिषदः सन्ति । तासां शारीर-
केऽनुपयोगित्वेनाव्याचिख्यासितत्वाददृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेरित्याद्यधिकरणोप-
योगितया मुण्डकस्य व्याचिख्यासितस्य प्रतीकमादत्ते—ब्रह्मा देवानामित्याद्या-
थर्वणोपनिषदिति । व्याचिख्यासितेति शेषः । नन्वियमुपनिषन्मन्त्ररूपा मन्त्राणां
चेषे त्वेत्यादीनां कर्मसंबन्धेनैव प्रयोजनवत्त्वम् । एतेषां च मन्त्राणां कर्मसु विनि-
योजकप्रमाणानुपलम्भेन तत्संबन्धासंभवान्निष्प्रयोजनत्वाद्व्याचिख्यासितत्वं न संभ-
वतीति शङ्कमानस्योत्तरम् । सत्यं कर्मसंबन्धाभावेऽपि ब्रह्मविद्याप्रकाशनसाम-
र्थ्याद्विद्यया संबन्धो भविष्याति । ननु विद्यायाः पुरुषकर्तृकत्वात्तत्प्रकाशकत्वेऽस्या
उपनिषदोऽपि पौरुषेयत्वप्रसङ्गात्पौक्षिकपुरुषदोषजत्वशङ्क्याऽऽप्रामाण्याद्व्याचि-
ख्यासितत्वं नोपपद्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—अस्याश्चेति । विद्यायाः संप्रदायप्रव-
र्तका एव पुरुषा न तूपेक्षया निर्मातारः संप्रदायकर्तृत्वमपि नाधुनातनं येनाना-
धासः स्यात् । किंत्वनादिपारम्पर्यागतम् । ततोऽनादिप्रसिद्धब्रह्मविद्याप्रकाशन-
समर्थोपनिषदः पुरुषसंबन्धः संप्रदायकर्तृत्वपारम्पर्यलक्षण एव तमादावेवाऽऽहेत्यर्थः ।
विद्यासंप्रदायकर्तृत्वमेव पुरुषानाम् । यथा विद्यायाः पुरुषसंबन्धस्तथैवोपनिषदोऽपि ।
यदि पुरुषसंबन्धो विवक्षितः पौरुषेयत्वपरिहाराय तर्हि तथाभूतसंबन्धाभिधायकेनान्येन
भवितव्यं स्वयमेव स्वसंबन्धाभिधाकयत्वे स्ववृत्तिप्रसङ्गादित्याशङ्क्याऽऽह—स्वयमेव

महद्भिः परमपुरुषार्थसाधनत्वेन गुरुणाऽऽयासेन लब्धा विद्येति श्रोतृबुद्धिप्ररोचनाय विद्यां महीकरोति । स्तुत्या प्ररोचितायां हि विद्यायाः सादराः प्रवर्तेरन्ति । प्रयोजनेन तु विद्यायाः साध्यसाधनलक्षणसंबन्धमुत्तरत्र वक्ष्यति—
“ भिद्यते हृदयग्रन्थिः ” इत्यादिना । अत्र चापरशब्दवाच्यायामुभेदादिलक्षणायां विधिप्रतिषेधमात्रपरायां विद्यायां संसारकारणविद्यादिदोषनिवर्तकत्वं नास्तीति स्वयमेवोक्त्वा परापरविद्याभेदकरणपूर्वकमाविद्यायामन्तरे वर्तमाना इत्यादिना । तथा परप्राप्तिसाधनं सर्वसाधनसाध्यविषयवैराग्यपूर्वकं गुरुप्रसादलभ्यां ब्रह्म-विद्यामाह—परीक्ष्य लोकानित्यादिना । प्रयोजनं चासकृद्ब्रवीति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति ।

स्तुत्यर्थमिति । विद्यास्तुतौ तात्पर्यान् स्ववृत्तिर्दोष इत्यर्थः । स्तुतिर्वा किमर्थेत्यत आह—श्रोतृबुद्धीति । प्रवर्तेरन्ति पाठो युक्तः । वृत्तातोरात्मनेपदित्वात् । विद्याया यत्प्रयोजनं तदेवास्या उपनिषदोऽपि प्रयोजनं भविष्यतीत्यभिप्रेत्य विद्यायाः प्रयोजनसंबन्धमाह—प्रयोजनेन त्विति । संसारकारणनिवृत्तिर्ब्रह्मविद्याफलं चेत्तर्ह्यपरविद्यैव तन्निवृत्तेः संभवान्न तदर्थं ब्रह्मविद्याप्रकाशकोपनिषद्वाख्यातव्येत्याशङ्क्याऽऽह—अत्र चेति । संसारकारणमविद्यादिदोषस्तन्निवर्तकत्वमपरविद्यायाः कर्मात्मिकायाः न संभवत्यविरोधात् । न हि शतशोऽपि प्राणायामं कुर्वतः शुक्तिदर्शनं विना तदविद्यानिवृत्तिर्दृश्यते । ततोऽपरविद्यायाः संसारकारणाविद्यानिवर्तकत्वं नास्तीति स्वयमेवाक्त्वा ब्रह्मविद्यामाहेति संबन्धः । किंच परमपुरुषार्थसाधनत्वेन ब्रह्मविद्यायाः परविद्यात्वं निरुद्धसंसारफलत्वेन च कर्मविद्याया अपरविद्यात्वम् । ततः समाख्याबलादपरविद्याया मोक्षसाधनत्वाभावोऽवगम्यत इत्यभिप्रेत्याऽऽह—परापरेति । यच्चाऽऽहुः—कर्मजडाः केवलब्रह्मविद्यायाः कर्तृ-संस्कारत्वेन कर्माङ्गत्वात्स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थसाधनत्वं नास्तीति तदनन्तरश्रुत्यैव निराकृतमित्याह—तथा परप्राप्तिसाधनमिति । ब्रह्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वे कर्मणो निन्दा न स्यात् । न स्वत्वङ्गविधानाय प्रधानं विनिन्द्यते । अत्र तु सर्वसाध्यसाधननिन्दया तद्विषयवैराग्याभिधानपूर्वकं परप्राप्तिसाधनं ब्रह्मविद्यामाह । अतो ब्रह्मविद्यायाः स्वप्रधानत्वात्तत्प्रकाशकोपनिषदां न कर्तुः स्वावकत्वमित्यर्थः । यद्युपनिषदां स्वतन्त्रब्रह्मविद्याप्रकाशकत्वं स्यात्तर्हि तदध्येतृणां सर्वेषामिव किमिति ब्रह्मविद्या न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—गुरुप्रसादलभ्यामिति । गर्वनुग्रहादिसंस्काराभावात्सर्वेषा यद्यपि न भविष्यति तथाऽपि विशिष्टाधिकारिणां भविष्यतीति भावः । ननु स्वतन्त्रा चेद्ब्रह्मविद्या तर्हि प्रयोजनसाधनं न स्यात् सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यतावगमात्तत्राऽऽह—प्रयोजनं चेति । स्मरणमात्रेण विस्मृत-

परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे इति च । ज्ञानमात्रे यद्यपि सर्वाश्रमिणामाधिकारस्तथाऽपि संन्यासनिष्ठैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनं न कर्मसाहितेति भैक्ष्यचर्या चरन्तः संन्यासयोगादिति च ब्रुवन्दर्शयति । विद्याकर्मविरोधाच्च । न हि ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनेन सह कर्म स्वमेऽपि संपादयितुं शक्यम् । विद्यायाः कालविशेषाभावादनियतनिमित्तत्वात्कालसंकोचानुपपत्तिः । यत्तु गृहस्थेषु ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृत्वादि लिङ्गं न तत्स्थितन्यायं बाधितुमुत्सहते । नहि विविधशतेनापि तमःप्रकाशयोरेकत्र सन्भावः शक्यते सुवर्णलाम्बे सुखप्राप्तिप्रासिद्धेरज्जुतत्त्वज्ञानमात्राच्च सर्पजन्यभयकम्पादिदुःस्वनिवृत्तिप्रसिद्धेश्च न प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वं प्रमोजनस्यैकान्तिकम् । अतो विश्रब्धं श्रुतिप्रयोजनसंबन्धं विद्याया असलदब्रवीति । तस्मात्तत्प्रकाशकोपनिषदो व्याख्येयत्वं संभवतीत्यर्थः । यच्चाऽहुरेकदेशिनः स्वाध्यायाध्ययनविधेरथाविबोधफलस्य त्रैवर्णिकाधिकारत्वाधतीतोपनिज्जन्थे ब्रह्मज्ञानेऽस्त्येव सर्वेषामधिकारः । ततः सर्वाश्रमकर्मसमुच्चितैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनमिति तत्राऽऽह—ज्ञानमात्र इति । सर्वस्वत्यागात्मकसंन्यासनिष्ठैव ब्रह्मविद्या मोक्षसाधनमिति वेदो दर्शयति । तादृशसंन्यासिनां च कर्मसाधनस्य स्वस्याभावाच्च कर्मसंभवः । आश्रमधर्मोऽपि श्रमदमाद्यब्रुहितविद्यभ्यासनिष्ठत्वमेव । तेषां शौचाचमनादिरपि तत्त्वतो नाऽऽश्रमधर्मो लोकसंग्रहार्थत्वात् । ज्ञानाभ्यासेनैवापावनत्वनिवृत्तेः । ‘नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते’ इति स्मरणात् । त्रिषवणस्नानविध्यैरज्ञसंन्यासविषयत्वात् । अतः कर्मानिवृत्त्यैव साहित्यं ज्ञानस्य न कर्मणेत्यर्थः । इतश्च न कर्मसमुच्चिता विद्या मोक्षसाधनमित्याह—विद्याकर्मविरोधाच्चेति । श्रकर्वु ब्रह्मैवास्मीति करोमि चेति स्फुटो व्याघात इत्यर्थः । यदा ब्रह्मात्मैकत्वं विस्मरति तदोत्पन्नविद्योऽपि करिष्यति ततः समुच्चयः संभाव्यत इति न वाच्यमित्याह—विद्याया इति । ननु गृहस्थानामाङ्गिरःप्रभृतीनां विद्यासंप्रदायप्रवर्तकत्वदर्शनाद्गृहस्थशाश्रमकर्मभिः समुच्चयो लिङ्गादवगम्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—यत्ति । लिङ्गस्य न्यायोपबृंहितस्यैव गमकत्वाङ्गीकारात्समुच्चये च न्यायाभावात्प्रत्युत विरोधदर्शनाच्च लिङ्गेन समुच्चयसिद्धिः । संप्रदायप्रवर्तकानां च गार्हस्थ्यस्याऽऽभासमात्रत्वात्तत्त्वानुसंधानेन मुहुर्मुहुर्वाधात ।

यस्य मे चास्ति सर्वत्र यस्य मे नास्ति किंचन ।

मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किंचन दहते ॥

इत्युद्गारदर्शनात्कर्माभासेन न समुच्चयः स्वात्तत्र चज्ञवर्धनं दृश्यत इति भावः ।

कर्तुं किमुत लिङ्गैः केवलैरिति । एवमुक्तसंबन्धयोजनाया उपनिषदोऽल्पाक्षरं ग्रन्थविवरणमारभ्यते । य इमां ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्मभावेन श्रद्धाभाकिपुरःसराः सन्तस्तेषां गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूगं निशतयति परं वा ब्रह्म गमयत्यविद्या-संसारकारणं चात्यन्तमवसादयति विनाशयतीत्युपनिषत् । उपनिपूर्वस्य सदेरेवमर्थ-स्मरणात् ।

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता
भुवनस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथ-
र्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

ब्रह्मा परिवृढो महान्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानातिशेत् इति । देवानां द्योतनवतामिन्द्रादीनां प्रथमो गुणैः प्रधानः सन्प्रथमोऽग्रे वा संबभूवाभिव्यक्तः सम्यक्स्वातन्त्र्येणेत्यभित्यप्रायः । न तथा यथा धर्माधर्मवशात्संसारिणोऽन्ये जायन्ते । “ योऽसावतीन्द्रियोऽग्राहः ” इत्यादिस्मृतेः । विश्वस्य सर्वस्य जगतः कर्तोत्पादयिता । भुवनस्योत्पन्नस्य गोप्ता पालयितेति विशेषणं ब्रह्मणो विद्यास्तु-तये । स एवं प्रख्यातमहच्चो ब्रह्मा ब्रह्मविद्यां ब्रह्मणः परमात्मनो विद्यां ब्रह्म-विद्याम् ‘ येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम् ’ इति विशेषणात्परमात्माविषया हि सा । ब्रह्मणा वाऽग्रजेनोकेति ब्रह्मविद्या । तां सर्वविद्याप्रतिष्ठां सर्वविद्याभिभ्यक्तिहेतुत्वा-त्सर्वविद्याश्रयामित्यर्थः ।

साधितं व्याख्येयत्वमुपसंहरति—एवमिति । ग्रन्थे कथमुपनिषच्छब्दप्रयोग इति शङ्क्यामुपनिषच्छब्दवाच्यविद्यार्थत्वात्लाक्षणिक इति दर्शयितुं विद्याया उपनिषच्छ-ब्दार्थत्वमाह—य इमामिति । आत्मभावेनेति । प्रेमारूपदत्तयेत्यर्थः । अनर्थ-पूगं क्लेशसमूहं निशतयति शिथिली करोत्यपरिपक्वज्ञानाद्द्वित्रैर्जन्मभिर्मोक्षसंभवा-दित्यर्थः ।

ज्ञानमप्रतिमं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ।

ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्टयम् ॥

इति स्मरणाद्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानातिक्रम्य वर्तते इति परिवृढत्वसिद्धमित्यर्थः ।

योऽसावतीन्द्रियोऽग्राहः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।

सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एष स्वयमुद्भौ ॥

सर्वविद्यावेद्यं वा वस्त्वनयैव विज्ञायत इति । “येनाश्रुतं श्रुतं भवति अमृतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्” इति श्रुतेः । सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति च स्तौति । विद्यामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह । ज्येष्ठश्चासौ पुत्रश्चानेकेषु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेष्वन्यत्तमस्य सृष्टिप्रकारस्य प्रमुखे पूर्वमथर्वा सृष्ट इति ज्येष्ठस्तस्मै ज्येष्ठपुत्राय प्राहोक्तवान् ॥ १ ॥

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माऽथर्वा तां पुरोवाचा-
ङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् । स भारद्वाजाय सत्यवहाय
प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥

यामेतामथर्वणे प्रवदेतावदब्रह्मविद्यां ब्रह्मा तामेव ब्रह्मणः प्राप्तामथर्वा पुरा पूर्वमुवाचोक्तवानङ्गिरसोऽङ्गिरानाम्ने ब्रह्मविद्याम् । स चाङ्गिर्भारद्वाजाय भारद्वाजगोत्राय सत्यवहाय सत्यवहनाम्ने प्राह प्रोक्तवान् । भारद्वाजोऽङ्गिरसं स्वशिष्याय पुत्राय वा परावरां परस्मात्परस्मादवरेण प्राप्तेति परावरा परावर-सर्वविद्याविषयव्याप्तेर्वा तां परावरामङ्गिरसे प्राहित्यनुपङ्गः ॥ २ः ॥

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विविवदुपसन्नः
प्रपच्छ । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवतीति ॥ ३ ॥

शौनकः शुनकस्यापत्यं महाशालो महागृहस्थोऽङ्गिरसं भारद्वाजशिष्यमाचार्यं विविवद्यथाशास्त्रमित्येतत् । उपसन्न उपगतः सन्प्रपच्छ पृष्ठवान् । शौनकाङ्गिरसोः संबन्धादर्वाग्विधिवद्विशेषणादुपसदनविधेः पूर्वोपमानियम इति गम्यते । मर्यादाकरणार्थं मध्यपीपिकान्यायार्थं वा विशेषणम् । अस्मदादिष्वप्युपसदनविधेरिष्टत्वात् । किमित्याह—कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते नु इति वितर्के भगवो हे भगवन्सर्वं यदिदं विज्ञेयं विज्ञातं विशेषेण ज्ञातमवगतं भवतीत्येक-

‘स्वयमुद्भूतः शुक्रशोणितसंयोगमन्तरेणाऽऽविर्भूतः’ इति स्मृतेः स्वातन्त्र्यं गम्यत इत्यर्थः । वाक्योत्थबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं ब्रह्मैव ब्रह्मविद्या । तत्र ब्रह्म सर्वाभिव्यञ्जकम् । ततः सर्वविद्यानां व्यञ्जकतयाऽऽश्रीयत इति सर्वविद्याश्रयाऽथवा सर्वविद्यानां प्रतिष्ठा परिसमाप्तिर्भवति यस्यामुत्पन्नायां ज्ञातव्याभावात्सा सर्वविद्याप्रतिष्ठेत्याह—सर्वविद्यावेद्यं वेति ॥ १ ॥ २ ।

६ आनन्दगिरीरुतटीकासंवलितशांकरभाष्योपेता— [मु० १ख० १]

स्मिञ्ज्ञाते सर्वविद्भवतीति शिष्टप्रवादं श्रुतवान्शौनकस्तद्विशेषं विज्ञातुकामः
सन्कस्मिन्निति वितर्कयन्प्रपच्छ । अथवा लोकसामान्यदृष्ट्या ज्ञात्वैव प्रपच्छ ।
सन्ति लोके सुवर्णादिशकलभेदाः सुवर्णात्वाद्येकत्वविज्ञानेन विज्ञायमाना
लौकिकैः । तथा किंन्वस्ति सर्वस्य जगद्भेदस्यैकं कारणम् । यदेकस्मिन्विज्ञाते
सर्वं विज्ञातं भवतीति । नन्वविदिते हि कस्मिन्निति प्रश्नोऽनुपपन्नः । किमस्ति
तदिति तदा प्रश्नो युक्तः । सिद्धे ह्यस्तित्वे कस्मिन्निति स्यात् । यथा कस्मि-
न्निधेयमिति । न । अक्षरबाहुल्यादायासमीरुत्वात्प्रश्नः संभवत्येव किंत्वेकस्मि-
न्विज्ञाते सर्ववित्स्यादिति ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह
स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

तस्मै शौनकायाङ्गिरा आह किलोवाच । किमित्युच्यते । द्वे विद्ये वेदि-
तव्ये इति । एवं ह स्मकिल यद्ब्रह्मविदो वेदार्थाभिज्ञाः परमार्थदर्शिनो वदन्ति
के त इत्याह । परा च परमात्मविद्या । अपरा च धर्माधर्मसाधनतत्फलविषया ।
ननु कस्मिन्विदिते सर्वविद्भवतीति शौनकेन पृष्ठं तस्मिन्वक्तव्येऽपृष्टमाहाङ्गिरा
द्वे विद्ये इत्यादि । नैष दोषः । क्रमापेक्षत्वात्प्रातिवचनस्य । अपरा हि विद्याऽ-
विद्या सा निराकर्तव्या । तद्विषयोहि विदिते न किञ्चित्त्वतो विदितं स्यादिति
निराकृत्य हि पूर्वपक्षं पञ्चात्सिद्धान्तो वक्तव्यो भवतीति न्यायात् ॥ ४ ॥

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः
शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योति-
पमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ॥ ५ ॥

प्रश्नवर्जजमाह—एकस्मिन्निति । उपादानात्कार्यस्य पृथक्सत्त्वाभावादुपा-
दाने ज्ञाते तत्कार्यं ततः पृथङ्नास्तीति ज्ञातं भवतीति सामान्यव्याप्तिस्तद्वत्ताद्वा
प्रपच्छेत्याह—अथवेति । प्रश्नाक्षराञ्जस्यमाक्षिप्य समाधत्ते—नन्वविदिते हीत्या-
दिना । किमस्ति तदिति प्रयोगेऽक्षरबाहुल्येनाऽऽयासः स्यात्तद्गीरुतया कस्मिन्नि-
त्यक्षराञ्जस्ये लाघवात् प्रश्न इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

तत्र काऽपरेत्युच्यते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इत्येते चत्वारो वेदाः । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि षडेवाऽपरा विद्या । अथेदानीमियं परा विद्योच्यते यया तद्वक्ष्यमाणविशेषणमक्षरमधिगम्यते प्राप्यते । अविपूर्वस्य गमेः प्रायशः प्राप्त्यर्थत्वात् । न च परप्राप्तेरवगमार्थस्य भेदोऽस्ति । अविद्याया अपाय एव हि परप्राप्तिर्नार्थान्तरम् । ननु ऋग्वेदादिबाह्या तर्हि सा कथं परा विद्या स्यान्मोक्षसाधनं च । या वेदबाह्याः स्मृतय इति हि स्मरन्ति । कुट्टष्टित्वाच्छिफलत्वादनादेया स्यात् । उपनिषदां च ऋग्वेदादिबाह्यत्वं स्यात् । ऋग्वेदादित्वे तु पृथक्करणमनर्थकम् । अथ कथं परेति । न । वेद्यविषयविज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । उपनिषद्वेद्याक्षरविषयं हि विज्ञानमिह परा विद्येति प्राधान्येन विवक्षितं नोपनिषच्छब्दराशिः । वेदशब्देन तु सर्वत्र शब्दराशिर्विवक्षितः । शब्दराश्याधिगमेऽपि यत्नान्तरमन्तरेण गुर्वभिगमनादिलक्षणं वैराग्यं च नाक्षराधिगमः संभवतीति पृथक्करणं ब्रह्मविद्यायाः परा विद्येति कथनं चेति ॥ ५ ॥

यत्तद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तद-
पाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तद-
व्ययं यद्भूतयौनि परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥

कल्पः सूत्रग्रन्थः । अनुष्ठेयक्रमः कल्प इत्यर्थः । अविद्याया अपगम एव परप्राप्तिः । रूपचर्यते । अविद्यापमगश्च ब्रह्मावगतिरवेति व्याख्यातमस्माभिर्ज्ञातोऽ-
र्यस्तज्ज्ञप्तिर्वाऽविद्यानिवृत्तिरित्येतद्व्याख्यानावसरे । अतोऽधिगमशब्दोऽत्र प्राप्ति-
पर्याय एवेत्याह—न च परप्राप्तेरिति । सङ्गानां वेदानामपराविद्यात्वेनोपन्या-
सात्ततः पृथक्करणाद्वेदबाह्यतया ब्रह्मविद्यायाः परत्वं न संभवतीत्याक्षिपति—
नान्विति ।

या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुट्टष्टयः ।

सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥

इति स्मृतेः कुट्टष्टित्वादानुपादेया स्यादित्यर्थः । विद्याया वेदबाह्यत्वे तदर्थानामुप-
निषदामभ्युग्वेदादिबाह्यत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः । वेदबाह्यत्वेन पृथक्करणं न भवति ।
किंतु वेदिकस्यापि ज्ञानस्य वस्तुविषयस्य शब्दाराश्यातिरेकमिप्रायेणेत्याह—न
वेद्यविषयति ॥ ५ ॥

यथा विधिविषये कर्त्राद्यनेककारकोपसंहारद्वारेण वाक्यार्थज्ञानकालाद-
न्यत्रानुष्ठेयोऽर्थोऽस्त्यग्निहोत्रादिलक्षणो न तथेह परविद्याविषये । वाक्यार्थज्ञान-
समकाल एव तु पर्यवसितो भवति । केवलशब्दप्रकाशितार्थज्ञानमात्रनिष्ठाव्य-
तिरिक्ताभावात् । तस्मादिह परां विद्यां सविशेषणेनाक्षरेण विशिनष्टि—यत्त-
दद्रेश्यमित्यादिना । वक्ष्यामाणं बुद्धौ संहृत्य सिद्धवत्पराभूयते—यत्तादिति ।
अद्रेश्यमदृश्यं सर्वेषां बुद्धीन्द्रियाणामगम्यमित्येतत् । दृशेर्बाहिष्प्रवृत्तस्य पञ्चे-
न्द्रियद्वारकत्वात् । अग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयमित्येतत् । अगोत्रं गोत्रमन्वयो
मूलमित्यनर्थान्तरम् । अगोत्रमनन्वयमित्यर्थः । न हि तस्य मूलमस्ति येनान्वितं
स्यात् । वर्ण्यन्त इति वर्णां द्रव्यधर्माः स्थूलत्वादयः शुक्लत्वादयो वा ।
अविद्यमाना वर्णा यस्य तदवर्णमक्षरम् । अचक्षुःश्रोत्रं चक्षुश्च श्रोत्रं च नामरू-
पविषये करणे सर्वजन्तूनां ते अविद्यमाने यस्य तदचक्षुःश्रोत्रम् । यः सर्वज्ञः
सर्वविदित्यादिचेतनावत्त्वविशेषणत्वात्प्राप्तं संसारिणामिव चक्षुःश्रोत्रादिभिः
करणैरर्थसाधकत्वं तदिहाचक्षुःश्रोत्रमिति वार्यते । “ पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्य-
कर्णः ” इत्यादिदर्शनात् । किंच तदपाणिपादं कर्मेन्द्रियरहितमित्येतत् यत
एममग्राह्यमग्राहकं चातो नित्यमविनाशि । विभुं विविधं ब्रह्मादिस्थावरान्तप्राणि-
भेदैर्भवतीति विभुम् । सर्वगतं व्यापकमाकाशवत्सुसूक्ष्मं शब्दादिस्थूलत्वकारण-
रहितत्वात् । शब्दादयो ह्लाकाशवात्वादीनामत्तरोत्तरं स्थूलत्वकारणानि तदभावा-
त्सुसूक्ष्मम् । किंच तदव्ययमुक्तधर्मात्वादेव न व्येतित्यच्ययम् । न ह्यनङ्गस्य
स्वाङ्गापचयलक्षणो व्ययः संभवति शरीरस्येव नापि कोशापचलक्षणो व्ययः
संभवति राज्ञ इव । नापि गुणद्वारको व्ययः संभवत्यगुणत्वात्सर्वात्मकत्वाच्च ।
यदेवंलक्षणं भूतयोर्नि भूतानां कारणं पृथिविवि स्थावरजंगमानां परिपश्यन्ति
सर्वत आत्मभूतं सर्वस्याक्षरं पश्यन्ति धीरा धीमन्तो विवेकिनः । ईदृशमक्षरं
यया विद्ययाऽधिगम्यते सा परा विद्येति समुदायार्थः ॥ ६ ॥

कर्मज्ञानाद्विलक्षत्वाभिप्रायेण च पृथकरणमित्याह—यथा विधिविषय
इति । अप्राप्तप्रातिषेधसङ्ख्यं प्रधानपरत्वमपि शङ्कनीयमिति मत्वाऽऽह—यः
सर्वज्ञ इति । अगुणत्वादिति । उपसर्जनरहितत्वादित्यर्थः । सर्वात्मकत्वा-
च्चेति । हेयस्यातिरिक्तस्याभावाच्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्या-
मोषधयः संभवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केशलो-
मानि तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम् ॥ ७ ॥

भूतयोन्यक्षरमित्युक्तं तत्कथं भूतयोनित्वमित्युच्यते प्रसिद्धदृष्टान्तैः । यथा लोके प्रसिद्धम् । ऊर्णनाभिलूताकीटः किञ्चित्कारणान्तरमनपेक्ष्य स्वयमेव सृजते स्वशरीराव्यातिरिक्तानेव तन्तून्बहिः प्रसारयति पुनस्तानेव गृह्णते च गृह्णाति स्वात्मभावमेवाऽऽपादयति । यथा च पृथिव्यामोषधयो व्रीह्यादिस्या-
वरान्ता इत्यर्थः । स्वात्माव्यतिरिक्ता एव प्रभवन्ति । यथा च सतो विद्यमाना-
ज्जीवतः पुरुषात्केशलोमानि केशाश्च लोमानि च संभवन्ति विलक्षणानि । यथैते दृष्टान्तास्तथा विलक्षणं सलक्षणं च निमित्तान्तरानपेक्षायथोक्तलक्षणादक्षरात्संभ-
वति समुत्पद्यत इह संसारमण्डले विश्वं समस्तं जगत् । अनेकदृष्टान्तोपादानं तु सुखार्थप्रबोधनार्थम् । यद्ब्रह्मण उत्पद्यमानं विश्वं तदनेन क्रमेणोत्पद्यते न युग-
पद्ब्रह्मणमुष्टिप्रक्षेपवदिति ॥ ७ ॥

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते । अन्ना-
त्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥

क्रमनियमविवक्षार्थोऽयं मन्त्र आरभ्यते । तपसा ज्ञानेनोत्पत्तिविधि-
ज्ञतया भूतयोन्यक्षरं ब्रह्म चीयत उपचीयत उत्पिपादयिषदिदं जगदङ्कु-
रमिव बीजमुच्छूनतां गच्छति पुत्रमिव पिता हर्षेण । एवं सर्वज्ञतया
सृष्टिस्थितिसंहारशक्तिविज्ञानवत्तयोपचितात्ततो ब्रह्मणोऽन्नमद्यते भुज्यत
इत्यन्नमव्याकृतं साधारणं संसारिणां व्याचिकीर्षितावस्थारूपेणाभिजा-

ब्रह्म न कारणं सहायनून्यत्वात्कुलालमात्रवदित्यस्यानैकान्तिकत्वमुक्तमूर्ण-
नामिदृष्टान्तेन । ब्रह्म जगतो नोपादानं तदभिन्नत्वात्स्वरूपस्यैवेत्यनुमानान्तरस्यानै-
कान्तिकत्वमाह-यथा च पृथिव्यामिति । जगन्न ब्रह्मोपादानं तद्विलक्षणत्वात् ।
यद्यद्विलक्षणं तत्तदुपादनकं न भवति । यथा घटो न तन्तूपादनक इति । अस्य
व्यभिचारार्थमाह-यथा च सत इति । एकस्मिन्नपि दृष्टान्ते सर्वानुमानानाम-
नैकान्तिकत्वं योजयितुं शक्यमिति शङ्कमानं प्रत्याह-अनेकदृष्टान्तेति ॥ ७ ॥

ईश्वरत्वोपाधिभूतं मायातत्त्वं महाभूतादिरूपेण सर्वजीवैरुपलभ्यत इति
सर्वसाधारण्येऽपि कथं जायतेऽनादिसिद्धत्वादित्याशङ्क्याऽह-व्याचिकीर्षितेति ।

यत उत्पद्यते । ततश्चाव्याकृताद्व्याचिकीर्षितावस्थातोऽन्नात्प्राणो हिरण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्याधिष्ठितजगत्साधारणोऽविद्याकामकर्मभूतसमुदायबीजा-
इकुरो जगदात्माऽभिजायत इत्यनुषङ्गः । तस्माच्च प्राणान्मनो मनआख्यं
संकल्पाविकल्पसंशयनिर्णयाद्यात्मकमभिजायते । ततोऽपि संकल्पाद्यात्मकान्नसः
सत्यं सत्याख्यामाकाशादिभूतपञ्चकमभिजायते । तस्मात्सत्याख्याद्भूतपञ्चकादण्ड-
क्रमेण सप्त लोका भूरादयः । तेषु मनुष्यादिप्राणिवर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि । कर्मसु
च निमित्तभूतष्वभूतं कर्मजं फलम् । यावत्कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि न विन-
श्यन्ति तावत्फलं न विनश्यतीत्यभूतम् ॥ ८ ॥

यः सर्वज्ञः गर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मा-

देतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

उक्तमेवार्थमुपसंजिहीर्षुर्मन्त्रो वक्ष्यमाणार्थमाह—य उक्तलक्षणोऽक्षराख्यः
सर्वज्ञः सामान्येन सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । विशेषेण सर्वं वेत्तीति
कर्मापूर्वसमवायिभूतसूक्ष्ममव्याकृतमिति केचित् । तन्न । तस्य प्रतिजीवं भिन्न-
त्वादिश्रतृवोपाधित्वासंभवात् । सामान्यरूपेण संभवेऽपि पृथिव्यादिसामान्यानां
बहुत्वात् । प्रकृतावेकत्वश्रुतिव्याकोपापाताज्जाड्यमहामाया रूपेणैव संभवेऽपि न
कर्मापूर्वसमवायित्वम् । तस्याकारकत्वाद्बुद्ध्यादीनामेव कारकत्वाभिधानात् ।
कारकावयवेष्वेव क्रियासमवायाभ्युपगमात् । किंच न कार्यस्य स्वकारण-
प्रकृतित्वं दृष्टमिति भूतसूक्ष्मस्यापञ्चीकृतभूतप्रकृतित्वं न स्यात् । तस्मान्महाभूत-
सर्गादिसंस्कारास्पदं गुणत्रयसाम्यं मायातत्त्वमव्याकृतादिशब्दवाच्यमिहाभ्युपग-
न्तव्यम् । पूर्वस्मिन्कल्पे हिरण्यगर्भप्राप्तिनिमित्तं प्रकृष्टं ज्ञानं कर्म च येनानुष्ठितं
तदनुग्रहाय मायोपाधिकं ब्रह्म हिरण्यगर्भावस्थाकारेण विवर्तते । स च जीव-
तदवस्थामिमानी हिरण्यगर्भ उच्यत इत्यभिप्रेत्याऽऽह—ब्रह्मण इति । ज्ञान
शक्तिभिः क्रियाशक्तिभिश्चाधिष्ठितं विशिष्टं जगद्व्यष्टिरूपं तस्य साधारणः सम-
ष्टिरूपः सूत्रसंज्ञक इत्यर्थः । मनआख्यमिति । समष्टिरूपं विवक्षितम् । व्यष्टि-
रूपस्य लोकसृष्ट्युत्तरकालत्वात् ॥ ८ ॥

वक्ष्यमाणार्थमिति । वक्ष्यमाणस्याविद्याविवरणप्रकरणस्याऽऽरम्भार्थ-
मुक्तपरविद्यासूत्रार्थोपसंहार इत्यर्थः । सामान्येनेति । समष्टिरूपेण मायाख्येनोपा-
धिनेत्यर्थः विशेषेणेति । व्यष्टिरूपेणाविद्याख्येनोपाधिनाऽन-तजीवभावमापन्नः
स एव सर्वं स्वोपाधितत्संसृष्टं वेत्तीत्यधिदैवमध्यात्मं च तत्त्वाभेदः सूचितः ।
स्रष्टृत्वं प्रजापतीनां तपसा प्रसिद्धम् । तद्ब्रह्मणोऽपि स्रष्टृत्वे तपोनुष्ठानं वक्त-

सर्ववित् । यस्य ज्ञानमयं ज्ञानविकारमेव सार्वज्ञलक्षणं तपो नाऽऽयासलक्षणं तस्माद्यथोक्तत्सर्वज्ञादेतदुक्तं कार्यलक्षणं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं जायते । किंच नामासौ देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादिलक्षणम् । रूपमिदं शुक्लं नीलमित्यादि । अन्नं च व्रीहियवादिलक्षणं जायते । पूर्वमन्त्रोक्तक्रमेणेत्यविरोधो द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यं मन्त्रेः कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि
त्रेतायां बहुधा संततानि । तान्याचरथ नियतं
सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥

साक्षा वेदा अपरा विद्योक्ता—ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिना । यत्तदद्वैतस्य-
मित्यादिना नामरूपमन्त्रं च जायत इत्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तलक्षणमक्षरं यथाविद्ययाऽ-
धिगम्यत इति परा विद्या सविशेषणोक्ता । अतः परमनयोर्विद्ययोर्विषयौ विवे-
कव्यौ संसारमोक्षावित्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । तत्रापरविद्याविषयः कर्त्रादिसाधन-
क्रियाफलभेदरूपः संसारोऽनादिरनन्तो दुःखस्वरूपत्वाद्धातव्यः प्रत्येकं शरी-
रिभिः । सामस्त्येन नदीस्रोतोवद यवच्छेदरूपसंबन्धस्तदुपशमलक्षणो मोक्षः पर-
विद्याविषयोऽनाद्यनन्तोऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयः बुद्धः प्रसन्नः स्वात्मप्रतिष्ठालक्षणः
परमानन्दोऽद्वय इति । पूर्वं तावदपरविद्याया विषयप्रदर्शनार्थमारम्भः । तद्दर्शने हि
व्यम् । ततः संसारित्वं प्रसज्येतेत्याशङ्क्याऽऽह—यस्य ज्ञानमयमिति । सत्त्व-
प्रधानमायाया ज्ञानाख्यो विकारस्तदुपाधिकं ज्ञानविकारं सूज्यमानसर्वपदार्था-
भिज्ञत्वलक्षणं तपो नतु क्लेशरूपं प्रजापतीनामिवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अनादिरूपादानरूपेऽनन्तो ब्रह्मज्ञानात्प्रागन्तासंभवात्प्रत्येकं शरीरि-
भिर्हीतव्यो दुःखरूपत्वादित्यनेन यदाहुरेकजीववादिन एकं चैतन्यमेकयैवा-
विद्यया बद्धं संसरति । तदेव कदाचिन्मुच्यते नास्मदादीनां बन्धमोक्षौ स्त इति
तदपास्तं भवति । श्रुतिबहिष्कृतत्वात् । सुषुप्तेऽपि क्रियाकारकफलभेदरूपस्य
प्रहाणं भवति । बुद्धिपूर्वकप्रहाणस्य ततो विशेषमाह—सामस्त्येनेति । स्वोपा-
ध्यविद्याकार्यस्याविद्याप्रहाणेनाऽऽत्यन्तिकप्रहाणं विद्याफलमित्यर्थः । अमरोऽ-
पक्षयरहितः । अमृतो नाशरहित इत्यर्थः । अपरविद्यायाः परविद्यायाश्च विषयौ
प्रदर्श्य पूर्वमपरविद्याया विषयप्रदर्शने श्रुतेरभिप्रायमाह—पूर्वं तावदिति । यदिष्ट-
साधनतयाऽनिष्टसाधनतया वा वेदेन बोध्यते कर्म तस्यासति प्रतिबन्धे तत्सा-

तन्निर्वेदोपपत्तेः । तथा च वक्ष्यति—“ परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ” इत्यादिना । न ह्यप्रदर्शिते परीक्षोपपद्यत इति तत्प्रदर्शयन्नाह तदेतत्सत्यमवितथम् । किं तन्मन्त्रेष्वेवेदाद्याख्येषु कर्माण्यग्निहोत्रादीनि मन्त्रैरेव प्रकाशितानि कवयो मेधाविनो वसिष्ठादयो यान्यपश्यन्द्दृष्टवन्तः । यत्तदेतत्सत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधनत्वात्तानि च वेदविहितान्याषिदृष्टानि कर्माणि त्रेतायां त्रयीसंयोगलक्षणयां हौत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रकारायामधिकरणभूतायां बहुधा बहुप्रकारं संततानि प्रवृत्तानि कर्मभिः क्रियमाणानि त्रेतायां वा युगे प्रायशः प्रवृत्तान्यतो यूयं तान्याचरथ निर्वर्तयथ नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूतकर्मफलकामाः सन्त एष वो युष्माकं पन्था मार्गः सुकृतस्य स्वयं निर्वर्तितस्य कर्मणो लोके फलनिमित्तं लोक्यते दृश्यते भुज्यत इति कर्मफलं लोक उच्यते । तदर्थं तत्प्राप्तय एष मार्ग इत्यर्थः । यान्येतान्यग्निहोत्रादीनि त्रय्यां विहितानि कर्माणि तान्येष पन्था अवश्यफलप्राप्तिसाधनमित्यर्थः ॥ १ ॥

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने ।

तदाऽऽज्यभागावन्तरेणाऽऽहुतीः प्रतिपादयेत् ॥ २ ॥

तत्राग्निहोत्रमेव तावत्प्रथमं प्रदर्शनार्थमुच्यते सर्वकर्मणां प्राथम्यात् । तत्कथम् । यदैवेन्धनैरभ्याहितैः सम्यग्निद्धे समिद्धे हव्यवाहने लेलायते चलत्याचस्तदा तस्मिन्काले लेलायमाने चलत्यर्चिष्याज्यभागावाज्यभागयोरन्तरेण मध्य आवापस्थान आहुतीः प्रतिपादयेत्प्रक्षिपेदेवतामु-

धनत्वाव्यभिचारः सत्यत्वं न स्वरूपाबाध्यत्वं प्लवा स्रत इत्यादिना निन्दितत्वात्स्वरूपमबाध्यत्वेऽपि चार्थक्रियासामर्थ्यं स्वमकामिन्याभिव घटत इत्याभिप्रेत्याऽऽह—तदेतत्सत्यामिति । ऋग्वेदविहितपदार्थो हौत्रम् । यजुर्वेदविहित आध्वर्यवम् । सामवेदविहितमौद्गात्रम् । तद्रूपायां त्रेतार्यामित्यर्थः । सत्यकामा मोक्षकामा इति समुच्चयाभिप्रायेण व्याख्यानमयुक्तम् । ‘ एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ’ इति स्वर्गफलसाधनत्वाविषयवाक्यशेषविरोधादिति ॥ १ ॥

आहवनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोर्राज्यभागविज्येते अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति दर्शपूर्णमासे । तयोर्मध्येऽन्ये यागा अनुष्ठीयन्ते । तन्मध्यमावापस्थानमुच्यते । अग्निहोत्राहुत्यादित्वं प्रसिद्धम् । सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातः । अग्नये स्वाहा प्रजापतय स्वाहेति सायम् । तत्कथमग्निहोत्रं प्रकम्याऽऽ-

दिश्य । अनेकाहप्रयोगापेक्षयाऽऽहुतीरिति बहुवचनम् । एष सम्यगाहुतिप्रक्षे-
पादिलक्षणः कर्ममार्गो लोकप्राप्तये पन्थास्तस्य च सम्यकरणं दुष्करम् । विपत्त-
यस्त्वनेका भवन्ति ॥ २ ॥

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासचातुर्मास्यमनाग्र-
यणमतिथिवर्जितं च । अहुतमवैश्वदेवमविधिना
हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान्दिनास्ति ॥ ३ ॥

कथं यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निहोत्रमदर्शं दर्शारूयेन कर्मणा वार्जितम् । अग्निहो-
त्रिणोऽवश्यकर्तव्यत्वाददर्शस्य । अग्निहोत्रसंबन्ध्यग्निहोत्रविशेषणमिव भवति । तद-
क्रियमाणमित्येतत् । तथाऽपौर्णमासमित्यादिष्वप्याग्निहोत्रविशेषणत्वं द्रष्टव्यम् ।
अग्निहोत्राङ्गत्वस्याविशिष्टत्वादपौर्णमासं पौर्णमासकर्मवार्जितम् । अचातुर्मास्यं
चातुर्मास्यकर्मवार्जितम् । अनाग्रयणमाग्रयणं शरदादिकर्तव्यं तच्च न क्रियते
यस्य । तथाऽतिथिवर्जितं चातिथिपूजनं चाहन्यहन्यक्रियमाणं यस्य स्वयं
सम्यगाग्निहोत्रकालेऽहुतम् । अदर्शादिवदवैश्वदेवं वैश्वदेवकर्मविर्जितं हूयमानमप्य-
विधिना हुतं न यथाहुतमित्येतत् । एवं दुःसंपादितमसंपादितमाग्निहोत्राद्युपलक्षितं
कर्म किं करोतीत्युच्यते आसप्तमान्सप्तमसहितांस्तस्य कर्तुर्लोकान्दिनास्ति हिन-
स्तीवाऽऽयासमात्रफलत्वात् । सम्यार्चकक्रियमाणेषु हि कर्मसु कर्मपरिणामानुरूपेण
भूरादयः सत्यान्ताः सप्तलोकाः फलं प्राप्यते । ते लोका एवंप्रभूतेनाग्निहोत्रादिकर्मणा
त्वप्राप्यत्वाद्धिस्थन्त इवाऽऽयासनात्रं त्वव्यभिचारीत्यतो हिनस्तीत्युच्यते । पिण्ड-
दानाद्यनुग्रहेण न वा संबध्यमानाः पितृपितामहप्रपितामहाः पुत्रपौत्रप्रपौत्राः
स्वात्मोपकाराः सप्त लोका उक्तप्रकारेणाग्निहोत्रादिना न भवन्तीति हिंस्यन्त
इत्युच्यते ॥ ३ ॥

हुतीरिति बहुवचनं तत्राऽऽह—अनेकाहेति । अनेकेष्वहःसु प्रयोगानुष्ठानानि
तदपेक्षेत्यर्थः ॥ २ ॥

दर्शस्याग्निहोत्राङ्गत्वे प्रमाणाभावात्कथं तदकरणमग्निहोत्रस्य विपत्तिरि-
त्याशङ्क्य यावज्जीवचोदनावशादग्निहोत्रिणोऽवश्यकर्तव्यत्वात्तदकरणं भवेद्वि-
पत्तिरित्यभिप्रेत्य विशेषणम् शरदादिषु नूतनाग्नेन कर्तव्यमाग्रयणं कर्म ।
अदर्शादिवदवैश्वदेवमिति विशेषणम् । वैश्वदेवस्याग्निहोत्रानङ्गत्वेऽप्यावश्यकत्वा-

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता
या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची
च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वा ॥ ४ ॥

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलि-
ङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः । काल्याद्या विश्व-
रुच्यन्ता लेलायमाना अग्नेर्हविराहुतिग्रसनार्था एताः सप्त जिह्वाः ॥ ४ ॥

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाऽऽहु-
तयो ह्याददायन् । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य
रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

एतेष्वग्निजिह्वोर्भेदेषु योऽग्निहोत्री चरते कर्माऽऽचरत्यग्निहोत्रादि भ्राजमा-
नेषु दीप्यमानेषु । यथाकालं च यस्य कर्मणो यः कालस्तत्कालं यथाकालं
यजमानमाददायत्वाददाना आहुतयो यजमानेन निर्वर्तितास्तं नयन्ति प्रापयन्त्येता
आहुतयो या इमा अनेन निर्वर्तिताः सूर्यस्य रश्मयो भूत्वा रश्मिद्वारैरित्यर्थः । यत्र
यस्मिन्स्वर्गे देवानां पतिरिन्द्र एकः सर्वानुपर्यधिवासतीत्यधिवासः ॥ ५ ॥

एह्येहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मि-
भिर्यजमानं वहन्ति । प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽ-
र्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥

कथं सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्तीत्युच्यत एह्येहीत्याह्वयन्त्यः । सुव-
र्चसो दीप्तिमत्यः । किंच प्रियामिष्टां वाचं स्तुत्यादिलक्षणाभिवदन्त्य उच्चा-
रयन्त्योऽर्चयन्त्यः पूजयन्त्यश्चैष वो युष्माकं पुण्यः सुकृतः पन्था ब्रह्मलोकः
फलरूपः । एवं प्रियां वाचमभिवदन्त्यो वहन्तीत्यर्थः । ब्रह्मलोकः स्वर्गः
प्रकरणात् ॥ ६ ॥

दित्यर्थः । पिण्डोदकदानेन पित्रादीनां त्रयाणामुपकरोति यजमानः पुत्रादीनां च
त्रयाणां ग्रासादिदानेन । ततो मध्यवर्तिना यजमानेन संबध्यमानाः पूर्वं त्रय
उत्तरे च त्रयो गृह्यन्त इत्याह—पिण्डदानादीति । ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥

आहुतयो यजमानं वहन्तीति संबन्धः ॥ ६ ॥

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं
येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दति मूढा
जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥ ७ ॥

एतच्च ज्ञानरहितं कर्मैवावत्फलमविद्याकामकर्मकार्यमतोऽसारं दुःखमूलमिति
निन्द्यते । प्लवा विनाशिन इत्यर्थः । हि यस्मादेतेऽदृढा अस्थिरा यज्ञरूपा
यज्ञस्य रूपाणि यज्ञरूपा यज्ञनिर्वर्तका अष्टादशाष्टादशसंख्याकाः षोडश-
त्विजः पत्नी यजमानश्चेत्यष्टादश । एतदाश्रयं कर्मोक्तं कथितं शास्त्रेण ।
येष्वष्टादशस्ववरं केवलं ज्ञानवर्जितं कर्म । अतस्तेषामवरकर्माश्रयाणामष्टादशा-
नामदृढतया प्लवत्वात्प्लवते सह फलेन तत्साध्यं कर्म । कुण्डविनाशादिवत्क्षी-
रदध्यादीनां तत्स्थानां नाशः । यत एवमेतत्कर्म श्रेयः श्रेयःकरणमिति येऽ-
भिनन्दन्त्यभिहृष्यन्त्याविवेकिनो मूढा अतस्ते जरां च मृत्युं च जरामृत्युं
किञ्चित्कालं स्वर्गे स्थित्वा पुनरेवापि यन्ति भूयोऽपि गच्छन्ति ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं-
मन्यमानाः । जड्वन्त्यमानाः परियन्ति मूढा
अन्धेनैव नीयमाना यथाऽन्धाः ॥ ८ ॥

किञ्चाविद्यायामन्तरे मध्ये वर्तमाना अविवेकप्रायाः स्वयं वयमेव धीरा
धीमन्तः पण्डिता विदितवोदितव्याश्चेति मन्यमाना आत्मानं संभावयन्तस्ते च
जड्वन्त्यमाना जरारोगाद्यनेकानर्थवातैर्हन्यमाना भ्रूशं पीड्यमानाः परियन्ति
विभ्रमन्ति मूढाः । दर्शनविवर्जितत्वात् अन्धेनैवाचक्षुष्केणैव नीयमानाः प्रदर्श्यमान-
मार्गा यथा लोकेऽन्धा अक्षिरहिता गर्तकण्टकादौ पतन्ति तद्वत् ॥ ८ ॥

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्य-
भिमन्यन्ति बालाः । यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति
रागात्तेनाऽऽतुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

किञ्चाविद्यायां बहुधा बहुप्रकारं वर्तमाना वयमेव कृतार्थाः कृतप्रयो-
जना इत्येवमभिमन्यन्त्यभिमानं कुर्वन्ति बाला अज्ञानिनः । यद्यस्मादेवं कार्येणो

रूप्यते निरूप्यते यदाश्रयतया यज्ञस्ते यज्ञरूपाः ॥ ७ ॥

स्वयमेवेति तच्चदर्शुपदेशानपेक्षतया स्वमनोरथेनैवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

१६ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता— [मु० १ख० २]

न प्रवेदयन्ति तत्त्वं न जायन्ति रागात्कर्मफलरागाभिभवानिमित्तं तेन कार-
णेनाऽऽतुरा दुःखार्ताः सन्तः क्षीणलोकाः क्षीणकर्मफला स्वर्गलोकाच्च्य-
वन्ते ॥ ९ ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते
प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं
हीनतरं वा विशन्ति ॥ १० ॥

इष्टापूर्तम् । इष्टं यागादि श्रौतं कर्म । पूर्तं वापीकूपतडागादि स्मात् मन्य-
माना एतदेवातिशयेन पुरुषार्थसाधनं वरिष्ठं प्रधानमिति चिन्तयन्तोऽन्यदा-
त्मज्ञानारुह्यं श्रेयःसाधनं न वेदयन्ते न जानन्ति प्रमूढाः पुत्रपशुबन्धादिषु
प्रमत्ततया मूढास्ते च नाकस्य स्वर्गस्य पृष्ठ उपरिस्थाने सुकृते भोगायतनेऽ-
नुभूत्वाऽनुभूय कर्मफलं पुनरिमं लोकं मानुषमस्माद्हीनतरं वा तिर्यङ्मरका-
दिलक्षणं यथाकर्मशेषं विशन्ति ॥ १० ॥

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो
भैक्ष्यचर्यां चरन्तः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः
प्रयान्ति यन्नामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥

ये पुनस्तद्विपरीता ज्ञानयुक्ता वानप्रस्थाः संन्यासिनश्च तपःश्रद्धे हि तपः
स्वाश्रमविहितं कर्म श्रद्धा हिरण्यगर्भादिविषया विद्या ते तपःश्रद्धे उपवसन्ति
सेवन्तेऽरण्ये वर्तमानाः सन्तः । शान्ता उपरतकरणग्राभाः । विद्वांसो गृह-
स्थाश्च ज्ञानप्रधाना इत्यर्थः । भैक्ष्यचर्यां चरन्तः परिग्रहाभावादुपवसन्त्यरण्य
इति संबन्धः । सूर्यद्वारेण सूर्योपलक्षितेनोत्तरायणेन पथा ते विरजा विरजसः
क्षीणपुण्यपापकर्माणाः सन्त इत्यर्थः । प्रयान्ति प्रकर्षेण यान्ति यत्र यस्मिन्सत्य-
लोकादावमृतः स पुरुषः प्रथमजो हिरण्यगर्भो ह्यव्ययात्माऽव्ययस्वभावो
यावत्संसारस्थायी । एतदन्तास्तु संसारगतयोऽपरविद्यागम्याः । ननु—
एतं मोक्षमिच्छन्ति केचिन्नेहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामास्ते सर्वगं सर्वतः

॥ ९ ॥

कं सुखं न भवतीत्यकं दुःखं तच्च विद्यते यस्मिन्नसौ नाकः ॥ १० ॥

केवलकर्मिणां फलमुक्त्वा सगुणब्रह्मज्ञानसहिताश्रमकर्मिणां फलं संसारगोचरमेव
दर्शयति—ये पुनस्तद्विपरीता ज्ञानयुक्ता इत्यादिना । अरण्ये स्त्रीजनासंकीर्णे
देशे । मुक्तानामिहैव सर्वकामप्रविलयं सर्वात्मभावं च दर्शयन्ति श्रुतयः । ब्रह्मलोक-

प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्तीत्यादिश्रुतिभ्योऽप्रकरणाच्च । अपर-
विद्याप्रकरणे हि प्रवृत्ते न ह्यकस्मान्मोक्षप्रसङ्गोऽस्ति विरजस्त्वं त्वापेक्षिकं सम-
स्तमपराविद्याकार्यं साव्यसाधनलक्षणं क्रियाकारकफलभेदभिन्नं द्वैतम् । एतावदेव
यद्विरण्यगर्भप्राप्त्यवसानम् । यथा च मनुनोक्तं स्थावराद्यां संसारगतिमनु-
कामता—

ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च ।

उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥ इति ॥ ११ ॥

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्ना-
स्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुवेवाभि-
गच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥

अथेदानीमस्मात्साध्यसाधनरूपात्सर्वस्मात्संसारद्विरक्तस्य परस्यां विद्याया-
मधिकारप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते—परीक्ष्य यदेतद्वेदाद्यर्परविद्याविषयं स्वाभा-
विकविद्याकामकर्मदोषवत्पुरुषानुष्ठेयमाविद्यादिदोषवन्तमेव पुरुषं प्रति विहि-
तत्वात्तदनुष्ठानकार्यभूताश्च लोका ये दक्षिणोत्तरमार्गलक्षणाः फलभूता ये च
विहिताकरणप्रतिषेधातिक्रमदोषसाध्या नरकतिर्यक्प्रेतलक्षणास्तानेतान्परीक्ष्य प्रत्य-
क्षानुमानोपमानागमैः सर्वतो याथाम्येनावधार्य लोकान्संसारगतिभूतानव्यक्ता-
दिस्थावरान्तान्याकृताव्याकृतलक्षणान्बीजाङ्कुरवादिदरेतरेतोपात्तिनिमित्ताननेकान-
र्थशतसहस्रसंकुलान्कदलीगर्भवदसारान्मायामरीच्युदकगन्धर्वनगराकारस्वप्नजलबु-
द्बुदफेनसमान्प्रातिक्षणप्रध्वंसान्पृष्ठतः कृत्वाऽविद्याकामदोषप्रवर्तितकर्मचितान्धर्मा-
धर्मनिवर्तितानित्येतद्ब्राह्मणस्यैव विशेषतोऽधिकारः सर्वतयागेन ब्रह्मविद्यायामिति
देशपरिच्छिन्नं फलं ततो न मोक्ष इत्याह—इहैवेति । ब्रह्मा चतुर्मुखः । विश्व-
सृजः प्रजापतयो मरीचिप्रभृतयः । धर्मो यमः । महान्सूत्रात्मा । अव्यक्तं त्रिगुणा-
त्मिका प्रकृतिः । सात्त्विकीं सत्त्वपरिणामज्ञानसाहितकर्मफलभूतामित्यर्थः ॥ ११ ॥

ऐहिककर्मफलस्य पुत्रादेर्नाशविषयं प्रत्यक्षं विमतमानित्यं कृतकत्वाद्घट-
वदित्यनुमानमामुष्मिकनाशविषयम् । तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत इत्याद्याग-
मास्तैरनित्यत्वेन सर्वात्मनाऽऽवधार्येत्यर्थः ।

नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च ।

शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥

ब्रह्मण्यग्रहणम् । परीक्ष्य लोकांकिं कुर्यादित्युच्यते—निर्वेदं निःपूर्वो विदिरत्र
वैराग्यार्थं वैराग्यमायात्कुर्यादित्येतत् । स वैराग्यप्रकारः प्रदर्शयते । इह संसारे
नास्ति कश्चिदप्यकृतः पदार्थः सर्व एव हि लोकाः कर्मचिताः कर्मकृतत्वाच्चा-
नित्याः । नित्यं किंचिदस्तत्त्वामिप्रायः । सर्वं तु कर्मानित्यस्यैव साधनम् ।
यस्माच्चतुर्विधमेव हि सर्वं कर्म कार्यमुत्पाद्यमाप्यं संस्कार्यं विकार्यं वा नातःपरं
कर्मणो विशेषोऽस्ति । अहं च नित्येनामृतेनाभयेन कूटस्थेनाचलेन ध्रुवेणार्थ-
नार्थी न तद्विपरीतेन । अतः किं कृतेन कर्मणाऽऽयासबहुलेनानर्थसाधनेनेत्येवं
निर्विण्णोऽभयं शिवमकृतं नित्यं पदं यत्तद्विज्ञानार्थं विशेषेणाधिगमार्थं स
निर्विण्णो ब्रह्मणो गुरुमेवाऽऽचार्यं शमदमदयादिसंपन्नमभिगच्छेत् । शास्त्रज्ञोऽपि
स्वातन्त्र्येण ब्रह्मज्ञानान्वेषणं न कुर्यादित्येतद्गुरुमेवेत्यवधारणफलम् । समि-
त्पाणिः समिद्भारगृहीतहस्तः श्रोत्रियमध्ययनश्रुतार्थसंपन्नं ब्रह्मनिष्ठं हित्वा सर्व-
कर्माणि केवलेऽद्वये ब्रह्मणि निष्ठा यस्य सोऽयं ब्रह्मनिष्ठो जपनिष्ठस्त तद्योनिष्ठ
इति यद्वत् । न हि कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठता संभवति कर्मात्मज्ञानयोर्विरोधात् । स तं
गुरुं विधिवदुपसन्नः प्रसाद्य पृच्छेदक्षरं पुरुषं सत्यम् ॥ १२ ॥

तस्यै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचि-
त्ताय शमन्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

इत्यर्थवेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

तस्मै स विद्वान्गुरुब्रह्मविदुपसन्नायोपगताय । सम्यग्यथाशास्त्रमित्ये-
तत् । प्रशान्तचित्तायोपरतदर्पादिदोषाय । शमन्विताय बालेन्द्रियोपरमेण
च युक्ताय । सर्वतो विरक्तायेत्येतत् । येन विज्ञानेन यया विद्यया
परयाऽक्षरमद्रेश्यादिविशेषणं तदेवाक्षरं पुरुषशब्दवाच्यं पूर्णत्वात्पुरि शय-
नाच्च सत्यं तदैव परमार्थस्वभाव्यादक्षरं चाक्षरणादक्षतत्वादक्षयत्वाच्च
इति स्मृतेर्ब्रह्मणस्यैवाधिकार इत्यर्थः । कूटस्थेन परिणामराहितेनाचलेन स्पन्दर-
हितेन ध्रुवेण प्रयत्नरहितेनाहमर्थी । समित्पाणिरिति विनयोपलक्षणम् ॥ १२ ॥

षेद विजानाति तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथावत्प्रोवाच प्रब्रूयादित्यर्थः । आचार्य-
स्याप्ययं नियमो यन्न्यायप्राप्तसच्छिष्यनिस्तारणमविद्यामहोदधेः ॥ १३ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकादिस्फुलिङ्गाः
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षरादिविधाः
सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥ १॥

अपरविद्याया सर्षं कार्यमुक्तम् । स च संसारो यत्सारो यस्मात्मूलादक्षरा-
त्संभवति यास्मिंश्च प्रतीयते तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यम् । यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं
विज्ञातं भवति तत्परस्या ब्रह्मविद्याया विषयः स वक्तव्य इत्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते ।
यदपरविद्याविषयं कर्मफललक्षणं सत्यं तदापेक्षिकम् । इदं तु परविद्याविषयं
परमार्थसल्लक्षणत्वात् तदेतत्सत्यं यथाभूतं विद्याविषयम् । अविद्याविषयत्वाच्चानृत-
मितरत् । अत्यन्तापरोक्षत्वात्कथं नाम प्रत्यक्षवसत्यमक्षरं प्रतिपद्येरन्निति दृष्टान्तमाह—

अक्षरणादिति । अवयवान्यथाभावलक्षणपरिणामशून्यत्वात् । अक्षतत्वादिति ।
अक्षयत्वाच्चेति । अशरीरत्वाद्विकारशून्यत्वादित्यर्थः १३ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्युपन्यस्यापरविद्यामाद्यमुण्डकेन प्रपञ्च्य परविद्यां
सूत्रितां प्रपञ्चयितुं द्वितीयमुण्डकारम्भ इत्याह—अपरविद्याया इत्यादिना ।
कर्मणोऽपि प्राक्तनसत्यत्वमुक्तं तद्वदिदं सत्यत्वं न मन्तव्यमित्याह—यदपराविद्या-
विषयमिति । विषीयते विशेष्यते विद्याऽनेनेति व्युत्पत्त्या विषयशब्दस्य वस्तु-
परत्वाच्चानुसंकलिङ्गत्वं परमार्थतः सल्लक्षणत्वादत्यन्ताबाध्यत्वादित्यर्थः । अत्यन्त-
परोक्षत्वादिति । शास्त्रैकगम्यत्वात् । अपूर्ववद्ब्रह्मणः प्रत्यक्षत्वं न संभवति
साक्षात्काराधीनं च कैवल्यं ततः कथं नाम सत्यमक्षरं प्रत्यक्षवत्प्रतिपद्येरन्मुमुक्षु-
इत्यभिप्रेत्य यविब्रह्मणोरेकत्वे दृष्टान्तमाह—यथा सुदीप्तादिति । एकत्वे सति

षेद विजानाति तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथावत्प्रोवाच प्रब्रूयादित्यर्थः । आचार्य-
स्याप्ययं नियमो यन्न्यायप्राप्तसच्छिष्यनिस्तारणमाविद्यामहोदधेः ॥ १३ ॥

इत्यर्थवैवेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्ये प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षराद्विविधाः
सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥ १॥

अपरविद्याया सर्वं कार्यमुक्तम् । स च संसारो यत्सारो यस्मात्मूलादक्षरा-
त्संभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यम् । यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं
विज्ञातं भवति तत्परस्या ब्रह्मविद्याया विषयः स वक्तव्य इत्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते ।
यदपरविद्याविषयं कर्मफलक्षणं सत्यं तदापेक्षिकम् । इदं तु परविद्याविषयं
परमार्थसलक्षणत्वात् तदेतत्सत्यं यथाभूतं विद्याविषयम् । आविद्याविषयत्वाच्चानूत-
मितरत् । अत्यन्तापरोक्षत्वात्कथं नाम प्रत्यक्षवसत्यमक्षरं प्रतिपद्येरन्निति दृष्टान्तमाह—

अक्षरणादिति । अवयवान्यथाभावलक्षणपरिणामशून्यत्वात् । अक्षतत्वादिति ।

अक्षयत्वाच्चेति । अशरीरत्वाद्विकारशून्यत्वादित्यर्थः १३ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यर्थवैवेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्युपन्यस्यापरविद्यामाद्यमुण्डकेन प्रपञ्च्य परविद्यां
सूचितां प्रपञ्चयितुं द्वितीयमुण्डकारम्भ इत्याह—अपरविद्याया इत्यादिना ।
कर्मणोऽपि प्राक्तनसत्यत्वमुक्तं तद्वदिदं सत्यत्वं न मन्तव्यमित्याह—यदपराविद्या-
विषयमिति । विषीयते विशेष्यते विद्याऽनेनेति व्युत्पत्त्या विषयशब्दस्य वस्तु-
परत्वान्पुंसकालिङ्गत्वं परमार्थतः सलक्षणत्वादत्यन्तावाध्यत्वादित्यर्थः । अत्यन्त-
परोक्षत्वादिति । शास्त्रैकगम्यत्वात् । अपूर्ववद्ब्रह्मणः प्रत्यक्षत्वं न संभवति
साक्षात्काराधीनं च कैवल्यं ततः कथं नाम सत्यमक्षरं प्रत्यक्षवत्प्रतिपद्येरन्मुमुक्षव
इत्यभिप्रेत्य यवब्रह्मणोरेकत्वे दृष्टान्तमाह—यथा सुदीप्तादिति । एकत्वे सति

यथा सुदीप्तात्सुष्टु दीप्तादिद्धात्पावकादग्नेर्विस्फुलिङ्गा अग्न्यवयवाः सहस्रशोऽ-
नेकशः प्रभवन्ते निर्गच्छन्ति सरूपा अग्निसलक्षणा एव तथोक्तलक्षणाद-
क्षराद्विविधा नानादेहोपाधिभेदमनुविधीयमानत्वाद्विविधा हे सोम्य भावा
जीवा आकाशादिवद्घटादिपरिच्छिन्नाः सुषिरभेदा घटाद्युपाधिभेदमनु-
भवन्ति । एवं नानानामरूपकृतदेहोपाधिप्रभवमनुप्रजायन्ते तत्र चैव तस्मि-
न्नेवाक्षरेऽपियन्ति देहोपाधिविलयमुनुलीयन्ते घटादिविलयमविव सुषिरभेदाः ।
यथाऽऽकाशस्य सुषिरभेदोत्पत्तिप्रलयमिमित्तत्वं घटाद्युपाधिकृतमेव तद्वदक्षरस्यापि
नामरूपकृतदेहोपाधिमित्तमेव जीवोत्पत्तिप्रलयमिमित्तस्वम् ॥ १ ॥

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥

नामरूपवर्जजभूतादव्याकृताख्यात्स्वविकारापेक्षया परादक्षरात्परं यत्सर्वो-
पाधिभेदवर्जितमक्षरस्यैव स्वरूपमाकाशस्यैव सर्वभूर्तिवर्जितं नेति नेतीत्यादि-
विशेषणं विवक्षन्नाह । दिव्यो द्योतनवान्स्वयंज्योतिष्वात् । दिवि वा स्वात्मानि
भवाऽलौकिको वा हि यस्मादमूर्तः सर्वभूर्तिवर्जितः पुरुषः पूर्णः पुरिशयो वा ।
दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरोः सह बाह्याभ्यन्तरेण वर्तत इति । अजो
न जायते कुताश्चित्स्वतोऽन्यस्य जन्मनिमित्तस्य चाभावात् । यथा जलबुद्बुदा
देर्विष्वादि । यथा नभः सुषिरभेदानां घटादिसर्वभावविकाराणां जनिमूलत्वा-
त्तत्प्रतिषेधेन सर्वे प्रतिषिद्धा भवन्ति । सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजोऽतोऽजरोऽमृतोऽ

प्रत्यग्रूपस्यापरोक्षत्वाद्ब्रह्मणोऽपि प्रत्यक्षत्वं भाविष्यति घटैकदेशप्रत्यक्षत्वं घट-
प्रत्यक्षवदित्यर्थः । विभक्तदेशावच्छिन्नत्वेन विस्फुलिङ्गेष्ववयवत्वादिव्यवहारः स्वतः
पुनरग्न्यात्मत्वमेवोष्णप्रकाशत्वाविशेषात्तथा चिद्रूपत्वाविशेषाज्जीवानां स्वतो
ब्रह्मत्वमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

अक्षरस्यापि जीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वमौपाधिकमुक्तमेकत्वसिद्धयर्थम् ।
तत्त्वतस्तु निमित्तनैमित्तिकभावोऽपि नास्तीत्याह—नामरूपवर्जजभूतादिति । देहा-
पेक्षया यद्बालमान्तरं च प्रसिद्धं तेन सह तत्तादात्म्येन तदधिष्ठानतया वा वर्तत इति
सबाह्याभ्यन्तरोः । अत एव सर्वात्मत्वात्तद्व्यातिरिक्तनिमित्ताभावादज इत्यर्थः । जाय-
तेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते विनश्यतीत्येवमादिभावविकाराणां निषेधे तात्पर्य-
मजशब्दस्याऽऽह—सर्वभावविकाराणामिति । जीवानां प्राणा दिमत्वात्तदात्मत्वे

क्षरो ध्रुवोऽभय इत्यर्थः । यद्यपि देहाद्युपाधिभेददृष्टीनामविद्यावशाद्देहभेदेषु संप्राणः समनाः सेन्द्रियः सविषय इव प्रत्यवभासते तलमलादिमदिवाऽऽकाशं तथाऽपि तु स्वतः परमार्थदृष्टीनामप्राणोऽविद्यमानः क्रियाशक्तिभेदवांश्वलनात्मको वायुर्यस्मिन्सावप्राणः । तथाऽमना अनेकज्ञानशक्तिभेदवत्संक्ल्पाद्यात्मकं मनोऽप्यविद्यमानं यस्मिन्सोऽयममना अप्राणो ह्यमनाश्चेति । प्राणादिवायुभेदाः कर्मेन्द्रियाणि तद्विषयाश्च तथा च बुद्धिमनसी बुद्धीन्द्रियाणि तद्विषयाश्च प्रतिषिद्धा वेदितव्याः । तथा श्रुत्यन्तरे—ध्यायतीव लेलायतीवेति । यस्माच्चैवं प्रतिषिद्धोपाधिद्वयस्तस्माच्छुद्धः शुद्धः । अतोऽक्षराक्षामरूपबीजोपाधिलक्षितस्वरूपात्सर्वकार्यकारणबीजत्वेनोपलक्ष्यमाणत्वात्परं तदुपाधिलक्षणमव्याकृताख्यमक्षरं सर्वविकारेभ्यस्तस्मात्परतोऽक्षरात्परो निरुपाधिकः पुरुष इत्यर्थः । यस्मिन्स्वदाकाशाख्यमक्षरं व्यवहारविषयमोतं प्रोतं च । कथं पुनरप्राणादिमत्त्वं तस्येत्युच्यते । यदि हि प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष इव स्वेनाऽऽत्मना सन्ति तदा पुरुषस्य प्राणादिना विद्यमानेन प्राणादिमत्त्वं भवेच्च तु ते प्राणादयः प्रागुत्पत्तेः पुरुष इव स्वेनाऽऽत्मना सन्ति तदा । अतोऽप्राणादिमान्परः पुरुषः । यथाऽनुत्पत्तेः पुत्रेऽपुत्रो देवदत्तः ॥ २ ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

कथं ते न सन्ति प्राणादय इत्युच्यते । यस्मादेतस्मादेव पुरुषाक्षाम-

ब्रह्मणोऽपि प्राणादिमत्त्वं प्राप्तं तन्निवर्तयति—यद्यपीत्यादिना । स्मृतिसंशयाद्यनेकज्ञानेषु शक्तिविशेषोऽस्यास्तीति तथोक्तं नामरूपयोर्बीजं ब्रह्म तस्योपाधितया लक्षितं शुद्धस्य कारणत्वानुपपत्त्या गमितं स्वरूपमस्येति तथोक्तम् । तस्मादुपाधिरूपात्तद्विशिष्टरूपाच्च परतोऽक्षरात्पर इति संबन्धः । कथं मायातत्त्वस्याक्षरस्य परत्वमित्याकाङ्क्षायामाह—सर्वकार्येति । कार्यं ह्यपरं प्रसिद्धम् । तत्कारणत्वेन गम्यमानत्वान्मायातत्त्वं परम् । यौक्तिकवाधादनिर्वाच्यत्वेऽपि स्वरूपोच्छेदाभावादक्षरम् । तदुक्तं गीतायाम्—

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्येत्युदाहृतः ॥ इति ॥ २ ॥

यदेव चैतन्यं निरुपाधिकं शुद्धमविकल्पं ब्रह्म यत्तत्त्वज्ञानाज्जीवानां कैवल्यं तदेव मायाप्रतिबिम्बितरूपेण कारणं भवतीत्याह—यस्मादेतस्मादेवेति । प्राणोत्प-

रूपबीजोपाधिलक्षिताज्जायत उत्पद्यतेऽविद्याविषयविकारभूतो नामधेयोऽनु-
तात्मकः प्राणः “वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयमनृतम्” इति श्रुत्यन्तरात् ।
न हि तेनाविद्याविषयेणानृतेन प्राणेन सप्राणत्वं परस्य स्यादपुत्रस्य स्वम-
दृष्टेनेव पुत्रेण सपुत्रत्वम् । एवं मनः सर्वाणि चेन्द्रियाणि विषयाश्चैतस्मादेव
जायन्ते । तस्मात्सिद्धमस्य निरुपचरितमप्राणादिमत्त्वमित्यर्थः । यथा च
प्रागुत्पत्तेः परमार्थतोऽसन्तस्तथा प्रलीनाश्चेति द्रष्टव्याः । यथा कर-
णानि मनश्चेन्द्रियाणि तथा शरीरविषयकारणानि भूतानि स्वमाकाशं वायुर-
न्तर्बाह्यं आवहादिभेदः । ज्योतिराग्निः । आप उदकम् । पृथिवी धरित्री
विश्वस्य सर्वस्य धारिणी । एतानि च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धोत्तरोत्तरगुणानि
पूर्वपूर्वगुणसहितान्येतस्मादेव जायन्ते । संक्षेपतः परविद्याविषयमक्षरं निर्विशेषं
पुरुषं सत्यं दिव्यो ह्यमूर्त इत्यादिना मन्त्रेणोक्त्वा पुनस्तदेव सविशेषं विस्तरेण
वक्तव्यमिति प्रवृत्ते संक्षेपविस्तरोक्तो हि पदार्थः सुखाधिगम्यो भवति सूत्र-
भाष्योक्तिवादिति ॥ ३ ॥

चेरूर्ध्वं तर्हि सप्राणत्वं परमात्मनो भविष्यतीतिशङ्कानिवृत्त्यर्थं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धं
प्राणस्य विशेषणमाह—अविद्याविषय इति । नामधेय इति । वाङ्मात्रो न
वस्तुवृत्त इत्यर्थः प्राणादीनां पाठक्रमोऽयमर्थक्रमेण बाध्यते । “गताः कला पञ्चदश
प्रतिष्ठाः” इति भूतेषु लयश्रवणेन प्राणानां भौतिकत्वावगमाद्भूतोत्पत्त्यनन्तरं प्राणो-
त्पत्तिर्द्रष्टव्येति । अभिमुखमागच्छन्वायुरावहः पुरतो गच्छन्प्रवह इत्यादिभेदः ।
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा उत्तरोत्तरस्य गुणा येषां तानि तथोक्तानि । यथा शुक्ल-
तन्त्रवस्थापन्नादन्वयिकारणाज्जायमानः पटः शुक्लगुणो जायते तथाऽऽकाशाव-
स्थापन्नाद्ब्रह्मणो जायमानो वायुराकाशगुणेन शब्देनान्वितो जायते । तथैव
वायुभावापन्नाद्ब्रह्मणोऽग्निस्तद्गुणेनान्वितो जायत इति द्रष्टव्यम् । ननु सूक्ष्माणि
भूतानि प्रथममुत्पद्यन्ते । अनन्तरं तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदिति पञ्चीकरणो-
पलक्षणार्थं त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चात्मकत्वमवगम्यते । तत एकैकस्य भूतस्य पञ्च-
गुणयत्त्वं वर्णितमन्यत्र कथमिह पञ्चीकरणमनादृत्य प्रथमसर्ग एवाऽऽकाशस्यैक-
गुणत्वं वायोर्हि द्विगुणत्वं तेजसस्त्रिगुणत्वमित्याद्युच्यते । सत्यम् । भूतसर्गे
तात्पर्याभावद्योतनाय प्रक्रियान्तरं न विरुध्यते । न हेतुत्मातिवचं किञ्चित्फलं
श्रूयते । अत एव गुणगुणिभावोऽपि न वैशेषिकपक्षवदिह विवक्षितः । किंतु राहोः
शिर इतिवद्व्यपदेशमात्रम् । विस्तरेण त्वन्त्यकार्यपर्यन्तं तेन तेनाऽऽकारेण बलैव
विवर्तत इति प्रपञ्च्यते ततोऽतिरिक्तस्याणुमात्रस्यासंभवात्तास्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं
विज्ञातं भवतीति प्रदर्शनार्थमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अग्निमूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्वि-
वृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य
पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥

योऽपि प्रथमजात्प्राणाद्विरण्यगर्भाज्जायतेऽण्डस्यान्तर्विराट् स तत्त्वान्तरि-
तत्वेन लक्ष्यमाणोऽप्येतस्मादेव पुरुषाज्जायत एतन्मयश्चेत्येतदर्थमाह । तं च
विशिनष्टि । अग्निद्युलोकः “ असौ वाव लोको गौतमाग्निः ” इति श्रुतेः ।
मूर्धा यस्योत्तमाङ्गं शिरः । चक्षुषी चन्द्रश्च सूर्यश्चेति चन्द्रसूर्यौ यस्येति सर्व-
त्रानुषङ्गः कर्तव्यः । अस्येत्यस्य पदस्य वक्ष्यमाणस्य यस्येति विपरिणामं
कृत्वा दिशः श्रोत्रे यस्य । वाग्विवृता उद्घाटिताः प्रसिद्धा वेदा यस्य ।
वायुः प्राणो यस्य हृदयमन्तःकरणं विधं समस्तं जगदस्य यस्येत्येतत् ।
सर्वं ह्यन्तःकरणविकारेभ्यः जगन्मनस्येव सुषुप्ते प्रलयदर्शनात् । जागरितेऽपि सत
एवाग्निर्विस्फुलिङ्गवद्विप्रतिष्ठानात् । यस्य च पद्भ्यां जाता पृथिवी । एव देवो
विष्णुरनन्तः प्रथमशरीरी त्रैलोक्यदेहोपाधिः सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा ॥ ४ ॥

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य
ओषधयः पृथिव्याम् । पुमान्रेतः सिञ्चति
योषितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूताः ॥ ५ ॥

स हि सर्वभूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकारणमात्मा पञ्चाग्निद्वारेण
च याः संसरन्ति प्रजास्ता अपि तस्मादेव पुरुषात्प्रजायन्त इत्युच्यते ।
तस्मात्परस्मात्पुरुषात्प्रजावस्थानविशेषरूपोऽग्निः स विशिष्यते । समिधो
यस्य सूर्यः समिध इव समिधः । सूर्येण हि द्युलोकः समिध्यते । ततो हि
द्युलोकाच्चिष्णव्चात्सोमात्पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः संभवति । तस्माच्च पर्जन्या-
दोषधयः पृथिव्यां संभवन्ति । ओषधिभ्यः पुरुषाग्नौ हुताभ्य उपादानभू-
ताभ्यः पुमानग्नी रेतः सिञ्चति योषितायां योषिति योषाग्नौ स्त्रियामिति ।
एवं क्रमेण बह्वीर्विद्वयः प्रजा ब्राह्मणाद्याः पुरुषात्परस्मात्संप्रसूताः समु-
त्पन्नाः ॥ ५ ॥

सर्वेषां भूतानामिति । पञ्चमहाभूतानाम् । अन्तरात्मा स्थूलपञ्चभूतशरीरो
हि विराडित्यर्थः । पञ्चाग्निद्वारेण । द्युपर्जन्यपृथिवीरपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वभि-
दृष्टेः श्रुत्यन्तरचोदितत्वात्तद्वारेणेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

तस्मादृचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे ऋतवो
दक्षिणाश्च । संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो
यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

किंच कर्मसाधनानि च तस्मादेवेत्याह । कथं तस्मात्पुरुषादृचो
नियताक्षरपादावसाना गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा मन्वाः । साम पाञ्चभ-
क्तिकं साप्तभक्तिकं च स्तोमादिगीतविशिष्टम् । यजूंष्यनियताक्षरपादावसा-
नानि वाक्यरूपाण्येवं त्रिविधा मन्वाः । दीक्षा मौञ्ज्यादिलक्षणा कर्तृनिय-
मविशेषा । यज्ञाश्च सर्वेऽग्निहोत्रादयः । ऋतवः सयूपाः । दक्षिणाश्चेकगवाद्यपरि-
मितसर्वस्वान्ताः । संवत्सरश्च कालः कर्माङ्गः । यजमानश्च कर्ता । लोका-
स्तस्य कर्मफलभूतास्ते विशेष्यन्ते सोमो यत्र येषु लोकेषु पवते पुनाति
लोकान्यत्र यषु सूर्यस्तपति च ते च दक्षिणायनोत्तरायणमार्गद्वयगम्या विद्व-
दविद्वत्कर्तृफलभूताः ॥ ६ ॥

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्या
पशवो वयांसि । प्राणापानौ ब्रीहियवौ तपश्च
श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

तस्माच्च पुरुषात्कर्माङ्गभूता देवा बहुधा वस्वादिगणभेदेन संप्रसूताः सम्य-
क्प्रसूताः साध्या देवविशेषाः । मनुष्याः कर्माधिकृताः । पशवो ग्राम्या-
रण्याः । वयांसि पक्षिणः । जीवनं च मनुष्यादीनाम् । प्राणापानौ ब्रीहि-
यवौ हरिश्चर्यौ । तपश्च कर्माङ्गं पुरुषसंस्कारलक्षणं स्वतन्त्रं च फलसाधनम् ।
श्रद्धा यत्पूर्वकः सर्वपुरुषार्थसाधनप्रयोगश्चित्तप्रसाद आस्तिक्यबुद्धिस्तथा
सत्यमनृतवर्जनं यथाभूतार्थवचनं चापीडाकरम् । ब्रह्मचर्यं मैथुनासमाचारः ।
विधिश्चेतिकर्तव्यता ॥ ७ ॥

पाञ्चभक्तिकमिति । हिंकारप्रस्तावावोद्गीयप्रतिहारनिधनाख्याः पञ्च
भक्तयोऽवयवा यस्य तत्तथोक्तम् । साप्तभक्तिकमिति । हिंकारप्रस्तावावुद्गीथ-
प्रतिहारोपद्रवनिधनाख्याः सप्त भक्तयो यस्य तत्तथोक्तम् । स्तोमोऽर्थशून्यो वर्णः ।
विश्वजित्सर्वमेधयोः सर्वस्वदक्षिणा अत एकां गामारभ्य सर्वस्वान्ता दक्षिणा
भवन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तपश्च कर्माङ्गमिति । पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्याऽऽभिक्षा
वैश्यस्येत्यादिविहितं कृच्छ्रचान्द्रायणादीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सप्त प्राणा प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः सप्त
होमाः । सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा
गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

किंच सप्त शीर्षण्याः प्राणास्तस्मादेव पुरुषात्प्रभवन्ति । तेषां च सप्ता-
र्चिषो दीक्षयः स्वविषयावद्योतनानि । तथा सप्त समिधः सप्त विषयाः । विषयैर्हि
समिध्यन्ते प्राणाः । सप्त होमास्तद्विषयविज्ञानानि “ वदस्य विज्ञानं तज्जु-
होति ” इति श्रुत्यन्तरात् । किंच सप्तेमे लोका इन्द्रियस्थानानि येषु चिरन्ति
संचरन्ति प्राणाः । प्राणा येषु चरन्तीति प्राणानां विशेषणमिदं प्राणापानादि-
निवृत्त्यर्थम् । गुहायां शरीरे हृदये वा स्वापकाले शेरत इति गुहाशयाः ।
निहिताः स्थापिता धात्रा सप्त सप्त प्रतिप्राणिभेदम् । यानि चाऽऽत्मयाजिनां
विदुषां कर्माणि कर्मफलानि चाविदुषां च कर्माणि तत्साधनानि कर्मफलानि
च सर्वं चैतत्परस्मादेव पुरुषात्सर्वज्ञात्प्रसूतमिति प्रकरणार्थः ॥ ८ ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः
सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा औषधयो रसश्च येनैष
भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

अतः पुरुषात्समुद्राः सर्वे क्षाराद्याः । गिरयश्च हिमवदादयोऽस्मादेव पुरुषा-
त्सर्वे । स्यन्दन्ते स्रवन्ति गङ्गाद्याः सिन्धवो नद्यः सर्वरूपा बहुरूपाः ।
अस्मादेव पुरुषात्सर्वा औषधयो व्रीहियवाद्याः । रसश्च मधुरादिः षड्विधो येन
रसेन भूतैः पञ्चभिः स्थूलैः परिवेष्टितस्तिष्ठते तिष्ठति ह्यन्तरात्मा लिङ्गं सूक्ष्मं
शरीरम् । तद्वचन्तराले शरीरस्याऽऽत्मनश्चाऽऽत्मवद्वर्तत इत्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परास्मृतम् । एतद्यो वेद
निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आत्मायाजिनामिति । सकलमिदमहं च परमात्मैवेतिभावनापूर्वकं परमेश्वराराधन-
बुद्ध्या ये यजन्ति तेषामित्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं पुरुषात्सर्वमिदं संप्रसूतम् । अतो वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेय-
मनृतं पुरुष इत्येव सत्यम् । अतः पुरुष एवेदं विश्वं सर्वम् । न विश्वं नाम
पुरुषादन्यत्किंचिदस्ति । अतो यदुक्तं तदेतदभिहितं कस्मिन् भगवो विज्ञाते
सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति । एतस्मिन्हि परस्मिन्नात्मानि सर्वकारणे पुरुषे
विज्ञाते पुरुष एवेदं विश्वं नान्यदस्तीति विज्ञातं भवतीति । किं पुनरिदं
विश्वमित्युच्यते । कर्माग्निहोत्रादिलक्षणम् । तपो ज्ञानं तत्कृतं फलमन्यदेता-
वर्द्धीदं सर्वम् । तच्चैतद्ब्रह्मणः कार्यं तस्मात्सर्वं ब्रह्म परामृतं परममृतमहमे-
वेति वो वेद निहितं स्थितं गुहायां हृदि सर्वप्राणिनां स एवं विज्ञानादवि-
द्याग्रन्थि ग्रन्थिमिव दृढीभूतामविद्यावासनां विकिरति विक्षिपति नाशयतीह
जीवन्नेव न मृतः सन्ने सोम्य प्रियदर्शन ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

**आविः संनिहितं गुहाचरं नाम महत्पदमत्रैतत्सम-
र्पितम् । एजत्प्राणान्निमिषच्च यदेतज्ज्ञानथ सदस-
द्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥ १ ॥**

अरूपं सदक्षरं केन प्रकारेण विज्ञेयमित्युच्यते । आविः प्रकाशं संनि-

यत्पृष्ठं कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति तन्निरूपितम् ।
सर्वमिदं परमात्मनो जायते । अतस्तावन्मात्रं सर्वं तस्मिन्विज्ञाते विज्ञातं भवतीत्य-
विद्याक्षयफलमिधेनोपसंहृतमिति ॥ ९ ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

—०—

अधुना यस्य सल्लुपदेशमात्रेणाद्वितीयं ब्रह्मास्मीतिवाक्यार्थज्ञानं न भवतीति
तस्योपायानुष्ठानेन भवितव्यमित्यभिप्रेत्याऽऽह—अरूपं सदक्षरमिति । वाक्या-
र्थस्यैव पुनः पुनर्भावना युक्त्यनुसंधानं चोपाय इत्याह—उच्यत इति । आविः-
शब्दो निपातः प्रकाशवाची । ब्रह्म विश्वोपलब्ध्यात्मना प्रकाशमानमेव सदेति
भावयेदित्यर्थः । अन्यैरप्युक्तम्—

यदस्ति यद्भाति तदात्मरूपं नान्यत्ततो भाति न चान्यदस्ति ।

स्वभावसंवित्प्रतिभाति केवलं ग्राह्यं ग्रहीतेति मृषैव कल्पना ॥ इति ।

संनिहितमिति । सर्वेषां प्राणिनां हृदये स्थितं वागाद्युपाधिभिः शब्दादी-

हितं वागाद्युपाधिभिर्ब्रूलति भ्राजतीति श्रुत्यन्तराच्छ्रद्धादीनुपलभमानवदव-
भासते । दर्शनश्रवणमननविज्ञानाद्युपाधिधर्मैराविर्भूतं सहस्रक्ष्यते हृदि सर्व-
प्राणिनाम् । यदेतदाविर्ब्रूल संनिहितं सम्यक्स्थितं हृदि तद्गुहाचरं नाम
गुहायां चरतीति दर्शनश्रवणादिप्रकारैर्गुहाचरामिति प्रख्यातम् । महत्सर्व-
महत्त्वात्पदं पद्यते सर्वेणेति सर्वपदार्थास्पदत्वात् । कथं तन्महत्पदमित्युच्यते ।
यत्तेजःस्मिन्ब्रह्मण्येतत्सर्वं समर्पितं प्रवेशितं रथनाभाविवारा एजच्चलत्प-
क्ष्यादि । प्राणत्प्राणितीति प्राणापानादिमन्मनुष्यपञ्चादि । निमिषच्च यन्नि-
मेषादिक्रियावद्यच्चानिमिषच्चशब्दात्समस्तमेतदत्रैव ब्रह्मणि समर्पितम् ।
एतद्यदास्पदं सर्वं जानथ हे शिष्या अवगच्छथ तदात्मभूतं भवतां सदसत्स्व-
रूपम् । सदसतोर्मूर्तामूर्तयोः स्थूलसूक्ष्मयोस्तद्व्यतिरेकेणाभावात् । वरेण्यं
वरणीयं तदेव हि सर्वस्य नित्यत्वात्प्रार्थनीयं परं व्यतिरिक्तं विज्ञानात्प्राजाना-
मिति व्यवहितेन संबन्धो यल्लौकिकविज्ञानागोचरमित्यर्थः । यद्वरिष्ठं वर-
तमं सर्वपदार्थेषु वरेषु तद्व्यतिरेकं ब्रह्मातिशयेन वरं सर्वदोषरहितत्वात् ॥ १ ॥

यदार्चिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका निहिता
लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः ।
तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वैचित्र्यं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥

किंच यदार्चिमदीप्तिपत्याऽऽदित्यादि दीप्यत इति दीप्तिमद्ब्रह्म । किंच
वदणुभ्यः श्यामाकादिभ्योऽप्यणु च सूक्ष्मम् । चशब्दात्स्थूलेभ्योऽप्यति-
शयेन स्थूलं पृथिव्यादिभ्यः । यस्मिँल्लोका भूरादयो निहिताः स्थिताः ।

न्युपलभमानवदब्रह्मैव जीवभावमापन्नमवभासते । ततः स्मतोऽपरोक्षं चेति सदा
स्मरोदित्यर्थः । सर्वमिदं कार्यं परिच्छिन्नं च सास्पदं कार्यत्वापरिच्छिन्नत्वाच्च
घटादिवत्ततः सर्वास्पदं यत्तदेव मायास्पदमात्ममूतमिति युक्त्यानुसंधानमाह-
महत्पदमिति ॥ १ ॥

घटादिवदादित्यादेर्जडत्वेऽपि यदीप्तिमत्त्वं वैचित्र्यं तदनुपपत्त्याऽपि तत्का-
रणं संभावनीयमित्याह—किंच यदार्चिमदिति । अर्चिमत्त्वादित्यादिवदिन्द्रिय-
ग्राह्यत्वं प्राप्तं निषेधति—यदणुभ्य इति । परमाणुपरिमाणत्वं तर्हि स्यादिति
नाऽऽशङ्कनीयमित्याह—चशब्दादिति । स्थूलत्वात्तर्जन्याधारं स्यादिति नाऽऽशङ्क-

हितं वागाद्युपाधिभिर्ज्वलति भ्राजतीति श्रुत्यन्तराच्छ्रद्धादीनुपलभमानवदव-
भासते । दर्शनश्रवणमननविज्ञानाद्युपाधिभैराविभूतं सलक्ष्यते हृदि सर्व-
प्राणिनाम् । यदेतदाविर्ब्रह्म संनिहितं सम्यक्स्थितं हृदि तद्गुहाचरं नाम
गुहायां चरतीति दर्शनश्रवणादिप्रकारैर्गुहाचरामिति प्रख्यातम् । महत्सर्व-
महत्त्वात्पदं पद्यते सर्वेणेति सर्वपदार्थास्पदत्वात् । कथं तन्महत्पदमित्युच्यते ।
यतेऽत्रास्मिन्ब्रह्मण्येतत्सर्वं समर्पितं प्रवेशितं रथनाभाविवासा एजच्चलत्प-
क्ष्यादि । प्राणत्प्राणितीति प्राणापानादिमन्मनुष्यपञ्चादि । निमिषच्च यन्नि-
मेषादिक्रियावद्यच्चानिमिषच्चशब्दात्समस्तमेतदत्रैव ब्रह्मणि समर्पितम् ।
एतद्यदास्पदं सर्वं जानथ हे शिष्या अवगच्छथ तदात्मभूतं भवतां सदसत्स्व-
रूपम् । सदसतोर्भूतामूर्तयोः स्थूलसूक्ष्मयोस्तद्व्यतिरेकेणाभावात् । वरेण्यं
वरणीयं तदेव हि सर्वस्य नित्यत्वात्प्राथम्यं परं व्यतिरिक्तं विज्ञानात्प्रजाना-
मिति व्यवहितेन संबन्धो यल्लौकिकविज्ञानागोचरमित्यर्थः । यद्वरिष्ठं वर-
तमं सर्वपदार्थेषु वरेषु तद्व्यतिरेकं ब्रह्मातिशयेन वरं सर्वदोषरहितत्वात् ॥ १ ॥

यदार्चिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका निहिता
लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः ।
तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वैश्वं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥

किंच यदार्चिमदीप्तिप्याऽऽदित्यादि दीप्यत इति दीप्तिमद्ब्रह्म । किंच
वदणुभ्यः श्यामाकादिभ्योऽप्यणु च सूक्ष्मम् । चशब्दात्स्थूलेभ्योऽप्यति-
शयेन स्थूलं पृथिव्यादिभ्यः । यस्मिँल्लोका भूरादयो निहिताः स्थिताः ।

न्युपलभमानवद्ब्रह्मैव जीवभावमापन्नमवभासते । ततः स्मतोऽपरोक्षं चेति सदा
स्मरेदित्यर्थः । सर्वमिदं कार्यं परिच्छिन्नं च सास्पदं कार्यत्वापरिच्छिन्नत्वाच्च
घटादिवत्ततः सर्वास्पदं यत्तदेव मायास्पदमात्मभूतमिति युक्त्यानुसंधानमाह-
महत्पदमिति ॥ १ ॥

घटादिवदादित्यादेर्जडत्वेऽपि यदीप्तिमत्त्वं वैचित्र्यं तदनुपपत्त्याऽपि तत्का-
रणं संभावनीयमित्याह—किंच यदार्चिमदिति । अर्चिमत्त्वादादित्यादिवदिन्द्रिय-
ग्राह्यत्वं प्राप्तं निषेधति—यदणुभ्य इति । परमाणुपरिमाणत्वं तर्हि स्यादिति
नाऽऽशङ्कनीयमित्याह—चशब्दादिति । स्थूलत्वात्तर्जण्याधारं स्यादिति नाऽऽशङ्क-

ये च लोकिनो लोकनिवासिनो मनुष्यादयश्चैतन्याश्रया हि सर्वे प्रसिद्धा-
स्त्वदेतत्सर्वाश्रयमक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनो वाक्च मनश्च सर्वाणि
च करणानि तद्वन्तश्चैतन्यं चैतन्याश्रयो हि प्राणेन्द्रियादिसर्वसंधातः । “ प्राणस्य
प्राणम् ” इति श्रुत्यन्तरात् । यत्प्राणादीनामन्तश्चैतन्यमक्षरं तदेतत्सत्यमवि-
तथ्यमतोऽमृतमविनाशि तद्वेद्धव्यं मनसा ताडयितव्यम् । तस्मिन्मनःसमाधानं
कर्तव्यमित्यर्थः । यस्मादेवं हे सोम्य विद्धि चक्षुरे चेतः समाधत्स्व ॥ २ ॥

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्रं शरं ह्युपासानिशितं
संघयीत । आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं
तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

कथं वेद्धव्यमित्युच्यते । धनुरिष्वासनं गृहीताऽऽदायौपनिषदमुपनिषत्सु
भवं प्रसिद्धं महास्रं महच्च तदस्रं च महास्रं धनुस्तस्मिन्शरम् । किंविशिष्टमि-
त्याह । उपासानिशितं संतताभिध्यानेन तनूकृतं संस्कृतमित्येतत् । संघयीत
संधानं कुर्यात् । संधाय चाऽयम्याऽऽकृष्य सेन्द्रियमन्तःकरणं स्वविषयाद्वि-
निवर्त्य लक्ष्य एवाऽऽवर्जितं कृत्वेत्यर्थः । न हि हस्तेनेव धनुष आयमन-
मिह संभवति । तद्भावगतेन तस्मिन्ब्रह्मण्यक्षरे लक्ष्ये भावना भावस्तद्गतेन
चेतसा लक्ष्यं तदेव यथोक्तलक्षणमक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

यदुक्तं धनुरादि तदुच्यते । प्रणव ओंकारो धनुः । यथेष्वासनं लक्ष्ये
शरस्य प्रवेशकारणं तथाऽऽत्मशरस्याक्षरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमोंकारः । प्रणवेन
ह्यन्यस्यमानेन संस्क्रियमाणस्तदालम्बनोऽप्रतिबन्धेनाक्षरेऽवातिष्ठते यथा धनु-
षास्त इषुर्लक्ष्ये । अतः प्रणवो धनुरिव धनुः । शरो ह्यात्मोपाधिलक्षणः पर

नीयमित्याह—यस्मिँल्लोका इति । प्राणादिप्रवृत्तिश्चेतनाधिष्ठाननिबन्धना जड-
वृत्तित्वाद्वाधादिप्रवृत्तिवच्चिद्भेदे च प्रमाणाभावादेकचैतन्यमात्रमस्मीति विचारयेदि-
त्याह—तदेतत्सर्वाश्रयमिति । प्राणाद्यधिष्ठानत्वात्प्राणादिलक्ष्य आत्मा
द्रष्टव्यः ॥ २ ॥

विचारासमर्थस्य प्रणवमवलम्ब्य ब्रह्मात्मैकत्वे चित्तसमाधानं क्रममुक्तिफलं
दर्शयितुमुपक्रमते—कथं वेद्धव्यमित्यादिना । प्रणवो ब्रह्मेत्यभिध्यायत उप-
संहतकरणग्रामस्य प्रणवोपरक्तं यच्चैतन्यप्रतिबिम्बं स्फुरति स आत्मेत्यनुसंधानं
तस्य चित्प्रतिबिम्बस्य बिम्बैक्यानुसंधानं लक्ष्यवेधः ॥ ३ ॥ ४ ॥

एव जले सूर्यादिवादिह प्रविष्टो देहे सर्वबौद्धप्रत्ययसाक्षितया स शर इव स्वात्मन्येवार्पितोऽक्षरे ब्रह्मण्यतो ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते लक्ष्य इव मनःसमाधित्सुमिरात्मभावेन लक्ष्यमाणत्वात् । तत्रैवं सत्यप्रमत्तेन बाह्यविषयोपलब्धितृष्णाप्रमादवर्जितेन सर्वतो विरक्तेन जितेन्द्रियेणैकाग्रचित्तेन वेद्म्यं ब्रह्म लक्ष्यम् । ततस्तद्ब्रह्मनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो भवेत् । यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं फलं भवति । तथा देहाद्यात्मप्रत्ययतिरस्करणेनाक्षरैकात्मत्वं फलमापादयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

यस्मिन्धौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह
प्राणैश्च सर्वैः । तमैवैकं जानथ आत्मानमन्या
वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ॥ ५ ॥

अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वात्पुनःपुनर्वचनं सुलक्षणार्थम् । यस्मिन्क्षरे पुरुषे धौः पृथिवी चान्तरिक्षं चोतं समर्पितं मनश्च सह प्राणैः करणैरन्यैः सर्वैस्तमेव सर्वाश्रयमेकमद्वितीयं जानथ जानीथ हे शिष्याः । आत्मानं प्रत्यक्स्वरूपं युष्माकं सर्वप्राणिनां च ज्ञात्वा चान्या वाचोऽपरविद्यारूपा विमुञ्चथ विमुञ्चत परित्यजत । तत्प्रकाशं च सर्वं कर्म ससाधनम् । यतोऽमृतस्यैव सेतुरेतदात्मज्ञानममृतस्यामृतत्वस्य मोक्षस्य प्राप्तये सेतुरिव सेतुः संसारमहोदधेरुत्तरणहेतुत्वात्तथा च श्रुत्यन्तरम्—“ तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽप्यनाय ” इति ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स
एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः । ओमि-
त्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पराय
तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

किंच । अरा इव । यथा रथनाभौ समर्पिता अरा एवं संहताः संप्रविष्टा

उत्तरग्रन्थस्य पौनरुक्त्यं परिहरति—अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वादिति । ससाधनं सर्वं कर्म परित्यज्याऽऽत्मैव ज्ञातव्य इत्यत्रैव हेतुमाह—अमृतस्येति । धनुषाऽभ्युधेन लक्ष्यत इति तल्लक्षण आत्मैकत्वसाक्षात्कार इत्यर्थः ॥ ५ ॥

कर्मसंगिजनसंगत्या कर्मश्रद्धा विषयश्रद्धा च वाक्यार्थज्ञानस्यावगमाय

३० आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता— [मु० २ख० २]

यत्र यस्मिन्हृदये सर्वतो देहव्यापिन्यो नाड्यस्तस्मिन्हृदये बुद्धिप्रत्ययसाक्षि-
भूतः स एष प्रकृत आत्माऽन्तर्मध्ये चरते चरति वर्तते । पश्यञ्शृण्वन्मन्वानो
विजानन्बुद्ध्याऽनेकधा क्रोधहर्षादिप्रत्ययैर्जायमान इव जायमानोऽन्तःकरणो-
पाध्यनुविधायित्वाद्वदन्ति लौकिका हृष्टो जातः क्रुद्धो जात इति । तमात्मा-
नमोमित्येवमोकारालम्बनाः सन्तो यथोक्तकल्पनया ध्यायथ चिन्तयत ।
उक्तं वक्तव्यं च शिष्येभ्य आचार्येण जानता । शिष्याश्च ब्रह्मविद्याविविदि-
षुत्वान्निवृत्तकर्माणो मोक्षपथे प्रवृत्ताः । तेषां निर्विघ्नतया ब्रह्मप्राप्तिमाशास्त्या-
चार्यः । स्वस्ति निर्विघ्नमस्तु वो युष्माकं पराय परकुलाय । परस्तात्कस्माद-
विद्यातमसः । अविद्यारहितब्रह्मात्मस्वरूपगमनायेत्यर्थः ॥ ६ ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि दिव्ये
ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः । मनोमयः
प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं संनिधाय
तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं
यद्विभाति ॥ ७ ॥

योऽसौ तमसः परस्तात्संसारमहोदधिं तीर्त्वा गन्तव्यः परविद्याविषय
इति स कस्मिन्वर्तत इत्याह । यः सर्वज्ञः सर्वविद्वद्याख्यातः । स पुनर्विशि-
नष्टि । यस्यैष प्रसिद्धो महिमा विभूतिः । कोऽसौ महिमा । यस्येमे
द्यावापृथिव्यौ शासने विधूते तिष्ठतः । सूर्याचन्द्रमसौ यस्य शासनेऽला-
तचक्रवदजस्रं भ्रमतः । यस्य शासने सरितः सागराश्च स्वगोचरं नावि-
कामन्ति । तथा स्थावरं जङ्गमं च यस्य शासने नियतम् । तथा चर्त-
वोऽप्यने अन्धाश्च यस्य शासनं नातिकामन्ति । तथा कर्तारः कर्माणि
फलं च यच्छासनात्स्वं स्वं कालं नातिवर्तन्ते स एष महिमा । भुवि-
लोके यस्य स एष सर्वज्ञ एवंमहिमा देवः । दिव्ये द्योतनवति सर्वबौद्ध-
प्रत्ययकृतद्योतने ब्रह्मपुरे । ब्रह्मणोऽत्र चैतन्यस्वरूपेण नित्याभिव्य-

प्रतिबन्धको विघ्नः स मा भूदित्याशंसनम् । न तु वाक्यार्थावगतौ निष्पन्नाया
फलप्राप्तेर्विघ्नशङ्काऽस्तत्तिमिप्रत्याऽऽह—परस्तादिति । मदुपदेशादूर्ध्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्वेश्वरत्वमनोमयत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मणो हृदयपुण्डरीके ध्यानं च क्रममु-
क्तिफलं मन्दब्रह्मविदो विधीयत इति दर्शयितुमाह—योऽसौ तमसः परस्ता-
दित्यादिना ॥ ७ ॥

कत्वाद्ब्रह्मणः पुरं हृदयपुण्डरीकं तस्मिन्यद्वयोम तस्मिन्योम्याकाशे हृत्पुण्डरीकमध्यस्थे प्रतिष्ठित इवोपलभ्यते । न ह्याकाशवत्सर्वगतस्य गतिरागतिः प्रतिष्ठा वाऽन्यथा संभवति । स ह्यात्मा तत्रस्यो मनोवृत्तिभिरेव दिग्भाव्यत इति मनोमयो मनउपाधित्वात्प्राणशरीरनेता प्राणश्च शरीरं च प्राणशरीरं तस्यायं नेता स्थूलाच्छरीराच्छरीरान्तरं प्रति । प्रतिष्ठितोऽवस्थितोऽन्ने भुज्यमानान्नविपरिणामे प्रतिदिनमुपचायमानेऽपचायमाने च पिण्डरूपान्ने हृदयं बुद्धिं पुण्डरीकाच्छिद्रे संनिधाय समवस्थाप्य । हृदयावस्थानमेव ह्यात्मनः स्थितिर्न ह्यात्मनः स्थितिरन्ने । तदात्मतत्त्वं विज्ञानेन विशिष्टेन आस्त्राचार्योपदेशजननितेन ज्ञानेन शमदमध्यानसर्वत्यागवैराग्योद्भूतेन परिपश्यन्ति सर्वतः पूर्णं पश्यन्त्युपलभन्ते धीरा विवेकिनः । आनन्दरूपं सर्वानर्थदुःखायासप्रहीणममृतं यद्विभाति विशेषेण स्वात्मन्येव भाति सर्वदा ॥ ७ ॥

मिथ्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥

अस्य परमात्मज्ञानस्य फलमभिदमीधीयते । मिथ्यते हृदयग्रन्थिर विद्यावासनाप्रचयो बुद्ध्याश्रयः कामः “ कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ” इति श्रुत्यन्तरात् । हृदयाश्रयोऽसौ नाऽऽत्माश्रयः । मिथ्यते भेदं विनाशमायाति । छिद्यन्ते सर्वज्ञेयविषयाः संशया लौकिकानामामरणात्तु गङ्गास्रोतोवत्प्रवृत्ता विच्छेदमायान्ति । अस्य विच्छिन्नसंशयस्य निवृत्ताविद्यस्य यानि विज्ञानोत्पत्तेः प्राक्तनानि जन्मान्तरे चाप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तिसहभावीनि च क्षीयन्ते कर्माणि । न त्वेतज्जन्मारम्भकाणि प्रवृत्तफलत्वात्तस्मिन्सर्वज्ञेऽसंसारिणि परावरे परं च कारणत्मनाऽवरं च कार्यात्मना तस्मिन्परावरे साक्षादहमस्मीति दृष्टे संसारकारणोच्छेदाम्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ९ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य संक्षेपाभिधायका उत्तरे मन्त्रास्त्रयोऽपि हिरण्मये ज्योतिर्मये बुद्धिविज्ञानप्रकाशे परे कोशे कोश इवासः । आत्मस्वरूपोपलब्धिस्था-

अस्य परमात्मज्ञातस्येति । जीवन्मुक्तिफलस्याद्वैतवाक्यार्थावगमस्य क्रममुक्तिफलस्य चोपासनस्येत्यर्थः । अविद्यावासनाप्रचयो मिथ्यत इति कोऽर्थः । किं बुद्धौ विद्य-

नत्वात्परं तत्सर्वाभ्यन्तरत्वात्तस्मिन्विरजमविद्याद्यशेषदोषरजोमलवर्जितं ब्रह्म सर्वमहत्त्वात्सर्वात्मत्वाच्च निष्कलं निर्गताः कला यस्मात्तन्निष्कलं निरवयवमित्यर्थः । यस्माद्विरजं निष्कलं चातस्तच्छुभ्रं शुद्धं ज्योतिषां सर्वप्रकाशात्मनामग्न्यादीनामपि तुज्ज्योतिरवभासकम् । अग्न्यादीनामपि ज्योतिष्ट्वमन्तर्गतब्रह्मात्मैवेत्येतेन ज्योतिर्निमित्तामित्यर्थः । तद्धि परं ज्योतिर्यदन्यानवभास्यमात्मज्योतिस्तद्यदात्माविद आत्मानं स्वं शब्दादिविषयबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणं ये विवेकिनो विदुर्विजानन्ति त आत्मविदस्तद्विदुरात्मप्रत्ययानुसारिणः । यस्मात्परं ज्योतिस्तस्मात् एव तद्विदुर्नेतरे बाह्यार्थप्रत्ययानुसारिणः ९ ॥

मानायामविद्यादिभेदो ज्ञानफलं किंवा तन्निवृत्तौ । नाऽऽद्यः । सत्युपादाने कार्यस्यात्यन्तोच्छेदासंभवात् । न द्वितीयः । ज्ञानस्याज्ञानेनैव साक्षाद्विरोधप्रसिद्धेः । किंच । बुद्धिरप्यनादिः सादिर्वा । नाऽऽद्यः । “ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ” इति श्रुतिविरोधात् । नान्त्यः । प्रलये ब्रह्मज्ञानं विनैव बुद्धेर्नाशसंभवात्तदानर्थक्यप्रसङ्गात् । सादित्वे च बुद्धेरुपादानं साक्षाद्ब्रह्मचेतन्नाशं विनाऽत्यन्तोच्छेदो न स्यात् । माया चेत्सा द्रष्टृगतज्ञानेन नोच्छेदमर्हति लौकिकमायाविगतमायाया द्रष्टृगतज्ञानेनोच्छेदादर्शनात् । किंच । बुद्धेरुच्छेदो न तस्याः फलं स्वनाशस्याफलत्वात् । नाऽऽत्मनः । तस्य बुद्धिप्रसङ्गाभावेन तदुच्छेदस्याफलत्वात् । किंचाऽऽत्मनोऽविद्याद्यनाश्रयत्वाभिधानं श्रुतिविरुद्धं प्रक्रमे—अविद्यायामन्तरे वर्तमाना इति श्रवणादुपसंहारे च—“ अनीशया शोचति मुहमानः ” इति श्रवणात् । बुद्धिगतमेवाविद्याद्यात्मन्यध्यस्यत इति चेदध्यस्यत इति कोऽर्थः । निक्षिप्यते भ्रान्त्या दृश्यते वा । नाऽऽद्यः । अन्यधर्मस्यान्यत्र निक्षेपासंभवात् । भ्रान्त्या चेतकेन दृश्यते । न तावदात्मना तस्याविद्याश्रयत्वानङ्गीकारात् । न बुद्ध्या । बुद्धेरात्मविषयत्वासंभवेन तद्गतदर्शनासंभवात् । तद्भ्रान्तेश्च स्वाश्रयगतेन तत्त्वानुभवेन निवर्त्यत्वप्रसिद्धेर्बुद्धेरनुभवाश्रयत्वप्रसङ्गात् । तस्मान्नास्य भाष्यस्य सम्यगर्थं पश्याम इति चेदुच्यते । चित्तन्वाऽनादिरनिर्वाच्याऽविद्या चैतन्यमवाच्छिद्य स्वावाच्छिन्नचैतन्यस्य बुद्ध्यादितादात्म्यरूपेण निवर्तते । तस्याश्च ब्रह्मात्मतासाक्षात्कारनिवर्त्यरूपाङ्गीकारात्तन्निवृत्तौ तदुत्थहृदयग्रन्थिभेदः श्रुत्योच्यते । भाष्यकारादीं च बुद्ध्याश्रयत्वाभिधानमहंकारविशेषणत्वेनाविद्यादेर्व्यावहारिकाभिप्रायेऽऽत्मानाश्रयत्वाभिधानं चाऽत्मनो निर्विकारत्वाभिप्रायश्च । बाधितानुवृत्तिश्च प्रकरार्थे प्रादर्शीति जीवन्मुक्तिर्निविरुध्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो
भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं मिभाति ॥ १० ॥

कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्युच्यते । न तत्र तस्मिन्वात्मभूते ब्रह्मणि
सर्वावभासकोऽपि सूर्यो भाति ॥ तद्ब्रह्म न प्रकाशयतीत्यर्थः । स हि तस्यैव
भासा सर्वमन्यदनात्मजातं प्रकाशयतीत्यर्थः । न तु तस्य स्वतः प्रकाशन-
सामर्थ्यम् । तथा न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निरस्मद्गो-
चरः । किं बहुना । यदिदं जगद्भाति तत्तमेव परमेश्वरं स्वतो भारूपत्वा-
द्भान्तं दीप्यमानमनुभात्यनुदीप्यते यथा जलोल्मुकाद्याग्निसंयोगादग्निं दहन्त-
मनुदहति न स्वतस्तद्वत्तस्यैव भासा दीप्त्या सर्वमिदं सूर्यादिजगद्दिभाति ।
यत एवं तदेव ब्रह्म भाति च विभाति च कार्यगतेन विविधेन भासाऽ(सने-
ना)तस्तस्य ब्रह्मणो भारूपत्वं स्वतोऽवगम्यते । न हि स्वतोऽविद्यमानं
भासनमन्यस्य कर्तुं शक्नोति । धटादीनामन्यावभासकत्वादर्शनाद्भारूपानां
चाऽऽदित्यादीनां तदृशनात् ॥ १० ॥

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।
अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ ११ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डके

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि द्वितीयमुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

यत्तज्ज्योतिषां ज्योतिर्ब्रह्म तदेव सत्यं सर्वं तद्विकारं वाचाऽऽरम्भणं
विकारो नामधेयमात्रमनृतमितरदित्येतमर्थं विस्तरेण हेतुतः प्रतिपादितं
निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण पुनरुपसंहरति । ब्रह्मैवोक्तलक्षणमिदं यत्पुरस्तादग्रे
ब्रह्मैवाविद्यादृष्टीनां प्रत्यवभासमानं तथा पञ्चाद्ब्रह्म तथा दक्षिणतश्च तथो-

भातीति णिजन्तार्थाध्याहारेण व्याख्यातम् । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यस्य
ब्रह्मणः स्वतो भारूपत्वे कथयति—यत एवं तदेव ब्रह्म भाति चेति ॥ १० ॥

उपसंहारमन्त्रस्य तात्पर्यमाह—यत्तज्ज्योतिषां ज्योतिस्तेन ब्रह्मणा विविधं

३४ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्योपेता— [मु० ३ख० १]

त्तरेण तथैवाधस्तादूर्ध्वं च सर्वतोऽन्यदिव कार्याकारेण प्रसृतं प्रगतं नामरूप-
वदभासमानम् । किं बहुना ब्रह्मैवैदं विधं समस्तमिदं जगद्वरिष्ठं वरतमम् ।
अब्रह्मप्रत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययः । ब्रह्मैवैकं परमार्थसत्य-
मिति वेदानुशासनम् ॥ ११ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्व-
जाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्योअभि-
चाकशीति ॥ १ ॥

परा विद्योक्ता यया तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यमधिगम्यते यदधिगमे हृदय-
ग्रन्थ्यादिसंसारकारणस्याऽऽस्त्यन्तिकविनाशः स्यात् । तद्वर्शानोपायश्च योगो
धनुराद्युपादानकल्पनयोक्तः । अथेदानीं तत्सहकारीणि सत्यादिसाधनानि
वक्तव्यानीति तदर्थमुत्तरारम्भः । प्राधान्येन तत्त्वनिर्धारणं च प्रकारान्तरेण
क्रियते । अत्यन्तं दुरवगाहत्वात्कृतमपि तत्र सूत्रभूतो मन्त्रः परमार्थवस्त्वव-
धारणार्थमुपन्यस्यते द्वा द्वौ सुपर्णा सुपर्णौ शोभनपतनौ सुपर्णौ पक्षिसामान्याद्वा
सुपर्णौ सयुजा सयुजौ सहैव सर्वदा युक्तौ सखाया सखायौ समानाख्यानौ
समानाभिव्यक्तिकारणावेवंभूतौ सन्तौ समानमविशेषमुपलब्ध्यधिष्ठानतयैकं
वृक्षं वृक्षमिवोच्छेदनसामान्याच्छरीरं वृक्षं परिषस्वजाते परिष्वक्तवन्तौ ।

क्रियत इति तद्विकारं सर्वं जगत्सर्वं ब्रह्मैवति बाधायां सामानाधिकरण्यं योऽयं
स्याणुः पुमनसावितिवदन्व्यव्यतिरेकाभावपरिहारेण तावन्मात्रत्वं बाध्यते ॥ ११ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् ॥ २ ॥

प्राधान्येति । अपूर्वत्वेन तात्पर्यविषयतयेत्यर्थः । द्वा सुपर्णेत्वादौ द्विवच-
स्याऽऽकारशब्दान्दसः । जीवस्याज्ञत्वेन नियम्यत्वेन योग्यस्वादीश्वरस्य सर्वज्ञत्वेन
नियामकत्वशक्तियोगाच्छोभनञ्चितम् । नियम्यनियामकभावगमनं ययोस्तौ शोभ-
नपतनौ । पक्षिसामान्याद्वेति । वृक्षाश्रयणा दिश्रवणादित्यर्थः । ऊर्ध्वमुत्कृष्टं ब्रह्म-
मूलमधिष्ठानमस्येत्यूर्ध्वमूलोऽवाञ्चः प्राणादयः शाखा इवास्येत्यवाक्शाखः । धः

सुपर्णाविवेकं वृक्षं फलोपभोगार्थम् । अयं हि वृक्ष ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखौऽश्व-
 त्योऽव्यक्तमूलप्रभवः क्षेत्रसंज्ञकः सर्वपाणिकर्मफलाश्रयस्तं परिष्वक्तौ सुपर्णा-
 विवाविद्याकामकर्मवासनाश्रयलिङ्गोपाध्यात्मेश्वरौ । तयोः परिष्वक्तयोरन्य
 एकः क्षेत्रज्ञो लिङ्गोपाधिवृक्षमाश्रितः पिप्पलं कर्मनिष्पन्नं सुखदुःखलक्षणं
 फलं स्वाद्वनेकविचित्रवेदनास्वादरूपं स्वाद्वत्ति भक्षयत्युपभुङ्क्तेऽविवेकतः ।
 अनश्नन्नन्य इतर ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सर्वज्ञः सर्वसत्त्वोपाधि-
 रीश्वरो नाश्नाति । प्रेरयिता ह्यसावुभयोर्भोग्यभोक्त्रोर्नित्यसाक्षित्वसत्ता-
 मात्रेण । स त्वनश्नन्नन्योऽभिवाकशीति पश्यत्येव केवलम् । दर्शनमात्रं हि
 तस्य प्रेरयितृत्वं राजवत् ॥ १ ॥

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति
 मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य
 महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥

तत्रैव सति समाने वृक्षे यथोक्ते शरीरे पुरुषो भोक्ता जीवोऽविद्या-
 कामकर्मफलरागादिगुरुभाराक्रान्तोऽलाबुरिव सामुद्रे जले निमग्नो निश्चयेन
 देहात्मभावभापन्नोऽयमेवाहममुष्य पुत्रोऽस्य नप्ता कृशः स्थूलो गुणवान्निर्गुणः
 सुखी दुःखीत्येवंप्रत्ययो नास्त्यन्योऽस्मादिति जायते म्रियते संयुज्यते वियु-
 ज्यते च संवन्धिवाधनैः । अतोऽनीशया न कस्याचित्समर्थोऽहं पुत्रो मम
 विनष्टो मृता मे भार्या किं मे जीवितेनेत्येवं दीनभावोऽनीशा तथा शोचति
 संतप्यते मुह्यमानोऽनेकैरनर्थप्रकारैरविवेकतया चिन्तामापद्यमानः स एवं
 प्रेततिर्यङ्मनुष्यादियोनिष्वजवं जवीभावमापन्नः कदाचिदनेकजन्मसु शुद्ध-
 धर्मसंचितनिमित्ततः केनचित्परमकारुणिकेन दर्शितयोगमार्गोऽहिंसासत्य-
 ब्रह्मचर्यसर्वत्यागशमदमादिसंपन्नः समाहितात्मा सञ्जुष्टं सेवितमनेकै
 स्थानं नियन्तुमस्य न शक्यमित्यश्नत्यथः । अव्यक्तमव्याकृतं मूलमुपादानमन्वयि
 तस्मात्प्रभवतीति तयोक्तो यावदज्ञानभावीत्यर्थः । अविद्याकामकर्मवासनानामाश्रयो
 लिङ्गमुपाधिर्यस्याऽऽत्मनः जीवस्तथोक्तः । स चेश्वरश्च तावित्यर्थः । सत्वं मायाख्य-
 मुपाधिरस्येति सत्त्वोपाधिः । ज्ञानात्मकस्यामलसत्त्वराशेरिति ह्युक्तम् ॥ १ ॥

आवरणं विशेषश्च द्वयमाविद्यायाः कार्यम् । तत्रेश्वरभावाप्रतिपत्तिरनीशा-
 वरणं शोचतीति विशेषस्तदुभयहेतुरनिर्वाच्यमज्ञानं मोहः । तेन विशिष्टोऽनेकैरनर्थ-

३६ आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता- [मु० ३ख० १]

योगमार्गेः कर्मिभिश्च यदा यस्मिन्काले पश्यति ध्यायमानोऽन्यं वृक्षोपाधि-
लक्षणाद्विलक्षणमीशमसंसारिणमशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्स्वतीतमशं सर्वस्य
जगतोऽयमहमस्म्यात्मा सर्वस्य समः सर्वभूतस्थो नेतरोऽविद्याजनितोपाधिपरि-
च्छिन्नो मायात्मेति विभूतिं महिमानं च जगद्रूपमस्यैव मम परमेश्वरस्येति यदैवं
दृष्ट्वा तदा वीतशोको भवति सर्वस्माच्छोकसागराद्विप्रमुच्यते कृतकृत्यो
भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं
ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निर-
ञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

अन्योऽपि मन्त्र इममेवार्थमाह सविस्तरम् । यदा यस्मिन्काले पश्यः पश्य-
तीति विद्वान्साधक इत्यर्थः । पश्यते पश्यति पूर्ववद्रुक्मवर्णं स्वयंज्योतिः-
स्वभावं रुक्मस्येव वा ज्योतिरस्याविनाशि कर्तारं सर्वस्य जगत ईशं पुरुषं
ब्रह्मयोनिं ब्रह्म च तद्योनिश्चासौ ब्रह्मयोनिस्तं ब्रह्मयोनिं ब्रह्मणो वाऽपरस्य
योनिं स यदा चैवं पश्यति तदा स विद्वान्पश्यः पुण्यपापे बन्धनभूते कर्मणी
समूले विधूय निरस्य दग्ध्वा निरञ्जनो निर्लेपो विगतकलेशः परमं प्रकृष्टं
निरतिशयं साम्यं समतामद्वयलक्षणं द्वैतावषयाणि साम्यान्यतोऽर्वाञ्च्येवा-
तोऽद्वयलक्षणमेतत्परमं साम्यमुपैति प्रतिपद्यते ॥ ३ ॥

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विज्ञानन्विद्वान्भवते
नातिवादी । आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष
ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥

किंच योऽयं प्राणस्य प्राणः पर ईश्वरो ह्येष प्रकृतः सवैभूतैर्ब्रह्मादि-
स्तत्स्वपर्यन्तैः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । सर्वभूतस्थः सर्वात्मा सन्नित्यर्थः ।
विभाति विविधं दीप्यते । एवं सर्वभूतस्थं यः साक्षादात्ममावेनायमहम-
प्रकारैरहं करोमीत्यादिमिरविवेकतया तादात्म्यापन्नतयेत्यर्थः । आजवमनवरतं
जवीभावं निरुष्टभावं लक्षणया लघुभावं कर्म वायुप्रेरिततया जवीभावं क्षैप्रममापन्न
पूर्ववदित्यभेदेनेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

-१५- आत्मनिः रतिरात्यरतिस्तत्पुरुषः सैव क्रियाऽस्यातीत्यात्मरतिक्रिया-

स्मीति विज्ञानत्विद्वाङ्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण स भवते भवति न भवतीत्येत-
त्किमतिवाद्यतीत्य सर्वानन्यान्वदितुं शीलमस्येत्यातिवादी । यस्त्वेवं साक्षा-
दात्मानं प्राणस्य प्राणं विद्वानातिवादी स न भवतीत्यर्थः । सर्वं यदात्मैव
नान्यदस्तीति दृष्टं तदा किं ह्यसावतीत्य वदेत् । यस्य त्वपरमन्यद्दृष्टमस्ति
स तदतीत्य वदति । अयं तु विद्वानात्मनोऽन्यच्च पश्यति नान्यच्छृणोति
नान्यद्विज्ञानाति । अतो नातिवदति । किंचाऽऽत्मक्रीड आत्मन्येव च क्रीडा
क्रीडनं यस्य नान्यत्र पुत्रदारादिषु स आत्मक्रीडः । तथाऽऽस्मरतिरात्मन्येव
च रती रमणं प्रीतिर्यस्य स आत्मरतिः । क्रीडा बाह्यसाधनसापेक्षा । रतिस्तु
साधननिरपेक्षा बाह्यविषयप्रीतिमात्रमिति विशेषः । तथा क्रियावाङ्ज्ञानध्या-
नवैराग्यादिक्रिया यस्य सोऽयं क्रियावान् । समासपाठ आत्मरतिरेव क्रियाऽस्य
विद्यत इति बहुव्रीहिमतुवर्थयोरन्यतरोऽतिरिच्यते । केचिच्चमिहोत्रादिकर्म
ब्रह्मविद्ययोः समुच्चायार्थमिच्छन्ति । तथैष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इत्यनेन मुख्या-
र्थवचनेन विरुध्यते । न हि बाह्यक्रीड आत्मरतिश्च भवितुं शक्तः । कश्चि-
द्बाह्यक्रियाविनिवृत्तो ह्यात्मक्रीडो भवति बाह्यक्रियात्मक्रीडयोर्विरोधात् । न
हि तमःप्रकाशयोर्युगपदेकत्र स्थितिः संभवति । तस्मादसत्प्रलपितमेवैतदनेन
ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनम् । “अन्या वाचो विमुञ्चथ” “संन्यासयोगात्”
इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्मादयमेवेह क्रियावान्यो ज्ञानध्यानादिक्रियावान्सोऽभिन्ना-
र्थमर्यादः संन्यासी य एवंलक्षणो नातिवाद्यात्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावान्ब्रह्म-
निष्ठः स ब्रह्मविदां सर्वेषां वरिष्ठः प्रधानः ॥ ४ ॥

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन

ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो

हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥

अधुना सत्यादीनि भिक्षोः सम्यग्ज्ञानसहकारीणि साधनानि विधी-
यन्ते निवृत्तिप्रधानानि । सत्येनानृतत्यागेन भृषावदनत्यागेन लभ्यः

वानिति मतुबैवैकः प्रतीयते कथमुक्तं बहुव्रीहिमतुवर्थयोरन्यतरोऽतिरिच्यत
इति । सत्यमसमासपाठे द्वयोरर्थवत्त्वमासीत्समासपाठे त्वन्यतरो मतुवतिरिच्यते
विशिष्यते बाह्यक्रियानिवृत्तिलाभादित्यर्थः । एकदेशिव्याख्यामुद्गाढ्य निराचष्टे-
केचित्चित्त्यादिना । अनेन वचनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनं क्रियत इत्येत-
दसत्प्रलपितमेवेति योजना ॥ ४ ॥

सम्यग्ज्ञानसहकारीणीति । अत्र सम्यग्ज्ञानशब्देन वस्तुविषयावगति-

प्राप्तव्यैः । किंच तपसा हीन्द्रियमनएकाग्रतया “मनसश्चेन्द्रियाणां च हैकाग्र्यं परमं तपः” इति स्मरणात् । तद्धचनुकूलमात्मदर्शनाभिमुखीभावात्परमं साधनं तपो नेतरच्चान्द्रायणादि । एष आत्मा लभ्य इत्यनुषङ्गः । सर्वत्र । सम्यग्ज्ञानेन यथाभूतात्मदर्शनेन ब्रह्मचर्येण मैथुनासमाचारेण । नित्यं सर्वदा नित्यं सत्येन नित्यं तपसा नित्यं सम्यग्ज्ञानेनेति सर्वत्र नित्यशब्दोऽन्तर्दीपिकान्यायेनानुषङ्गव्यः । वक्ष्यति च—“न येषु जिह्ममनूतं न माया च” इति । कोऽसावात्मा य एतैः साधनैर्लभ्य इत्युच्यते । अन्तःशरीरेऽन्तर्मध्ये शरीरस्य पुण्डरीकाकाशे ज्योतिर्मयो हि रुक्मवर्णः शुभ्रः शुद्धो यमात्मानं पश्यन्त्युपलभन्ते यतयो यतनशीलाः संन्यासिनः क्षीणदोषाः क्षीणक्रोधादिचित्तमलाः स आत्मा नित्यं सत्यादिसाधनैः संन्यासिभिर्लभ्यत इत्यर्थः । न कादाचित्कैः सत्यादिभिर्लभ्यते । सत्यादिसाधनस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादः ॥ ५ ॥

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः । येनाऽऽक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

सत्यमेव सत्यवानेव जयति नानृतं नानृतवादीत्यर्थः । न हि सत्यानृतयोः केवलयोः पुरुषानाश्रितयोर्जयः पराजयो वा संभवति । प्रसिद्धं लोके सत्यवादिनाऽनृतवाद्यभिभूयते न विपर्ययोऽतः सिद्धं सत्यस्य बलवत्साधनत्वम् । किंच शास्त्रतोऽप्यवगम्यते सत्यस्य साधनातिशयत्वम् । कथम् । सत्येन यथाभूतवाद्ब्यवस्थया पन्था देवयानारूपो विततो विस्तीर्णः सातत्येन प्रवृत्तः । येन पथा ह्याक्रमन्ति क्रमन्त ऋषयो दर्शनवन्तः कुहकमायाशाठ्याहंकारदम्भानृतवर्जिता ह्याप्तकामा विगततृष्णाः सर्वतो यत्र यस्मिंस्तत्परमार्थतत्त्वं सत्यस्योत्तमफलदासानं वाक्यार्थज्ञानमुच्यते । अवगतिफलस्य स्वकार्येऽविद्यानिवृत्तौ सहकार्यपेक्षासंभवात् । अतोऽपरिपक्वज्ञानस्य सत्यादीनां च परिपक्वविद्यालाभाय समुच्चय इष्यत एव । नैतावता भास्कराभिमतसिद्धिः । परिपक्वविद्यायां सहकार्यपेक्षायां मानाभावात् । ततः कर्मासंश्लेषश्रवणाद्देवादीनां कर्मविहीनानां मुक्तिश्रवणाच्चेति ॥ ९ ॥

कुहकं परवञ्चनम् । अन्तरन्यथा गृहीत्वा बहिरन्यथा प्रकाशनं माया । शाठ्यं विभवानुसारेणाप्रदानम् । अहंकारो मिथ्याभिमानः । दम्भो धर्मध्वजित्वम् ।

साधनस्य संबन्धि । साध्यं परमं प्रकृष्टं निधानं पुरुषार्थरूपेण निधीयत इति निधानं वर्तते । तत्र च येन पथाऽऽक्रमन्ति स सत्त्वेन वितत इति पूर्वेण संबन्धः ॥ ६ ॥

बृहच्च तद्विव्यमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्म-
तरं विभाति । दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्य-
त्स्विहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

किं तत्किं धर्मकं च तदित्यच्युते—बृहन्महच्च तत्प्रकृतं ब्रह्म सत्यादिसाधनं सर्वतोव्याप्तत्वात् । दिव्यं स्वयंप्रभमनिन्द्रियगोचरमत एव न चिन्तयितुं शक्यतेऽस्य रूपमित्यचिन्त्यरूपम् । सूक्ष्मादाकाशादेरपि तत्सूक्ष्मतरं निरतिशयं हि सौक्ष्म्यमस्य सर्वकारणत्वाद्विभाति विविधमादित्यचन्द्राद्याकारेण भाति दीप्यते । किंच दूराद्विप्रकृष्टदेशात्सुदूरे विप्रकृतप्रतरे देशे वर्ततेऽविदुषामत्यन्तागम्यत्वाच्च-दब्रह्म । इह देहेऽन्तिके समीपे च विदुषामात्मत्वात् । सर्वान्तरत्वाच्चाऽऽकाशस्याप्यन्तरश्रुतेः । इह पश्यत्सु चेतनावत्स्वित्येतन्निहितं स्थितं दर्शनादिक्रियावत्त्वेन योगिभिर्लक्ष्यमाणम् । क्रु गुहायां बुद्धिलक्षणायाम् । तत्र हि निगूढं लक्ष्यते विद्विद्धिः । तथाऽप्यविद्यया संवृतं सन्न लक्ष्यते तत्रस्थमेवाविद्वद्धिः ॥७॥

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा
कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु
तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

पुनरप्यसाधारणं तदुपलब्धिसाधनमुच्यते । यस्मान्न चक्षुषा गृह्यते केनचिदप्यरूपत्वान्नापि गृह्यते वाचाऽनभिधेयत्वान्न चान्यैर्देवैरितरान्द्रिवैः । तपसः सर्वप्राप्तिसाधनत्वेऽपि न तपसा गृह्यते । तथा वैदिकेनाग्निहोत्रादिकर्मणा प्रसिद्धमहत्त्वेनापि न गृह्यते । किं पुनस्तस्य ग्रहणे साधनमित्याह—ज्ञानप्रसादेनाऽऽत्मावबोधनसमर्थमपि स्वभावेन सर्वप्राणिनां ज्ञानं बाह्यविषयरागादिदोषकलुषितमपसन्नमशुद्धं सन्नावबोधयति नित्यं संनिहितमप्यात्म-

अमृतमयथा—दृष्टभाषणम् । एतैर्दोषैर्वर्जिता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

सत्यस्य निधानं यदुक्तं तत्पुनर्विशेष्यत इत्याह—किं तत्किं धर्मकं च तदिति ॥ ७ ॥

ज्ञानप्रसादेनेति । अत्र ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्या बुद्धिरुच्यते । ध्यायमानौ ज्ञानप्रसादं लभत । ज्ञानप्रसादेनाऽऽत्मानं पश्यतीति क्रमो द्रष्टव्यः । संशयादिमलराहितस्य प्रमाणज्ञानस्यैव तत्त्वसाक्षात्कारहेतुत्वाद्धानाक्रियायाः प्रमितिसाधत्वाप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ ८ ॥

तत्त्वं मलावनद्धमिवाऽऽदर्शम् । विलुलितमिव सलिलम् । तद्यदेन्द्रियविषयसंसर्ग-
जनितरागादिमलकालुष्यापनयनादर्शसलिलादिवत्प्रसादितं स्वच्छं शान्तमवतिष्ठते
तदा ज्ञानस्य प्रसादः स्यात् । तेन ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वो विशुद्धान्तःकरणो
योग्यो ब्रह्म द्रष्टुं यस्मात्तत्तस्मात्तु तमात्मानं पश्यते पश्यत्युपलभते निष्कलं
सर्वावयवभेदवर्जितं ध्यानमानः सत्यादिसाधनवानुपसंहृतकरण एकाग्रेण मनसा
ध्यायमानश्चिन्तयन् ८ ॥

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः
पञ्चधा संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां
यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ९ ॥

यमात्मानमेवं पश्यत्येषोऽणुः सूक्ष्मश्चेतसा विशुद्धज्ञानेन केवलेन वेदितव्यः ।
क्वसौ । यस्मिन्शरीरे प्राणो वायुः पञ्चधा प्राणापानादिभेदेन संविवेश सम्यक्प-
विष्टस्तस्मिन्नेव शरीरे हृदये चेतसा ज्ञेय इत्यर्थः । कट्टिशेन चेतसा वेदितव्य
इत्याह—प्राणैः सहेन्द्रियैश्चित्तं सर्वमन्तःकरणं प्रजानामोत व्याप्तं येन क्षीरमिव
स्नेहेन काष्ठमिवाग्निना । सर्वं हि प्रजानामन्तःकरणं चेतनावत्प्रसिद्धं लोके ।
यस्मिन् चित्ते क्लेशादिमलवियुक्ते शुद्धे विभवत्येष उक्त आत्मा विशेषेण स्वना-
ऽऽत्मना विभवत्यात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

यं वं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः काम-
यते यांश्च कामान् । तं तं लोकं जयते तांश्च कामां
स्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषदि तृतीयमुण्डके

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

—०—

बौद्धादिश्चित्तादौ चेतनत्वभ्रमदर्शनाच्चित्तं स्वस्मिसंसर्गिणि च चैतन्याभि-
व्यञ्जकत्वे स्वभावत एव योग्यम् । ततश्चित्ते परमात्मनोऽभिव्यक्तिसंभवाच्चेतसा
ज्ञेयत्वमुच्यत इति संभावनार्थमाह—प्राणैः सहेन्द्रियैश्चित्तमिति । ओतं चैतन्येन
सर्वस्य तर्हि चित्ते किमिति ब्रह्म स्वत एवापरोक्षेन भवतीत्यत आह—यस्मिन्श्च
चित्त इति ॥ ९ ॥

य एवमुक्तलक्षणं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्तस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वा-
वाभिलक्षणं फलमाह । यं यं लोकं पित्रादिलक्षणं मनसा संविभाति संकल्पवति
महमन्यस्मै वा भवेदिति विशुद्धसत्त्वः क्षीणक्लेश आत्मविज्जिर्मलान्तःकरणः
कामयते यांश्च कामान्प्रार्थयते भोगांस्तं तं लोकं जयते प्राप्नोति तांश्च कामान्सं-
कल्पितान्भोगान् । तस्माद्विदुषः सत्यसंकल्पत्वादात्मज्ञमात्मज्ञानेन विशुद्धान्तःकरणं
ह्यर्चयेत्पूजयेत्पादप्रक्षालनशुश्रूषानमस्कारादिभिर्भूतिकामो विभूतिमिच्छुः । ततः
पूजार्ह एवासौ ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये तृतीयमुण्डके मथ्यमः खण्डः ॥ १ ॥

स वेदेतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति
शुभ्रम् । उपासते पुरुषं मे ह्यकामास्ते शुक्रमेतदति-
वर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

यस्मात्स वेद जानातीत्येतद्यथोक्तलक्षणं ब्रह्म परममुत्कृष्टं धाम सर्वकामा-
नामाश्रयमास्पदं यत्र यस्मि ब्रह्मणि धाम्नि विश्वं समस्तं जगज्जिहितमर्पितं यच्च
स्वेन ज्योतिषा भाति शुभ्रं शुद्धम् । तमप्येवमात्मज्ञं पुरुषं ये ह्यकामा विभूति-
तृष्णावर्जिता मुमुक्षवः सन्त उपासते परमिव सेवन्ते ते शुक्रं नृवीजं यदेत-
त्प्रसिद्धं शरीरोपादानकारणमतिवर्तन्त्यतिगच्छन्ति धीरा धीमन्तो न पुनार्येर्निं
प्रसर्पन्ति । “ न पुनः क्वचिद्रतिं करोति ” इति श्रुतेः । अतस्तं पूजयेदित्य-
भिप्रायः ॥ १ ॥

कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते
तत्र तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तिहैव सर्वं
प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

मुमुक्षोः कामत्याग एव प्रधानं साधनमित्येतद्दर्शयति । कामान्यो दृष्टा-
दृष्टेष्टविषयान्कामयते मन्यमानस्तद्गुणाश्चिन्तयानः प्रार्थयते स तै कामभिः
कामैर्धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुभिर्विषयेच्छारूपैः सह जायते तत्र तत्र । यत्र यत्र
विषयप्राप्तिनिमित्तं कामाः कर्मसु पुरुषं नियोजयन्ति तत्र तत्र तेषु तेषु विप-

सगुणविद्याफलमपि निर्गुणविद्यास्तुतये प्ररोचनार्थमुच्यते—यं यमिति ॥ १० ॥

इत्यथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्भाष्यटीकायां तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

॥ १ ॥

येषु तैरिव कामैर्वोदितो जायते । यस्तु परमार्थतत्त्वविज्ञानात्पर्याप्तकाम आत्म-
कामत्वेन परि समन्तत आप्ताः कामा यस्य तस्य पर्याप्तकामस्य कृतात्मनोऽ-
विद्यालक्षणादपररूपादपनीय स्वेन परेण रूपेण कृत आत्मा विद्यया यस्य तस्य
कृतात्मनस्त्वैव तिष्ठत्येव शरीरे सर्वे धर्माधर्म प्रवृत्तिहेतवः प्रविलीयन्ति
विमलमुपयान्ति नश्यन्तीत्यर्थः । कामास्तज्जन्महेतुविनाशाच्च जायन्त इत्य-
भिप्रायः ॥ २ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना
श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा
विवृणुते तनुं स्वाम् ॥ ३ ॥

यद्येवं सर्वलाभात्परम आत्मलाभस्तल्लाभाय प्रवचनादय उपाया बाहु-
ल्येन कर्तव्या इति प्राप्त इदमुच्यते । योऽयमात्मा व्याख्यातो यस्य लाभः
परः पुरुषार्थो नासौ वेदशास्त्रध्ययनबाहुल्येन प्रवचनेन लभ्यः । तथा
न मेधया ग्रन्थार्थधारणशक्त्या । न बहुना श्रुतेन नापि भूयसा श्रवणेने-
त्यर्थः । केन तर्हि लभ्य इत्युच्यते । यमेव परमात्मानमेवैष विद्वान्वृणुते प्राप्नु-
मिच्छति तेन वरणेनैष परमात्मा लभ्यो नान्येन साधनान्तरेण । नित्यलब्ध-
स्वभावत्वात् । कीदृशोऽसौ विदुष आत्मलाभ इत्युच्यते । तस्यैष आत्माऽवि-
द्यासंछन्नां स्वां परां तनुं स्वात्मतत्त्वं स्वरूपं विवृणुते प्रकाशयति प्रकाश

परमार्थतत्त्वविज्ञानादिति । विषयेषु यथास्थितदोषदर्शनात्पर्याप्तकामः
क्षीणरागो विरुद्धलक्षणाऽऽत्मकामस्याऽऽत्मबुभुत्सयैव वशीकृतचित्तस्य विषयेभ्यः
कामा निवृत्ता एव भवन्तीत्यर्थः सामर्थ्यादिवगम्यते । स्वहेतुविनाशात्पुनः कामा
न जायन्त इति जातानां ज्ञानं विनाऽपि क्षयसंभवादित्यर्थः ॥ २ ॥

न बहुना श्रुतेनेति । उपनिषद्विचारव्यतिरिक्तेनेत्यर्थः । तेन वरणेनेति
कथं व्याख्यातं यत्तदोर्भिन्नार्थत्वं साधनविवक्षायाः प्रस्तुतत्वादित्यर्थं ब्रूमः । पर-
मात्माऽस्मीत्यभेदानुसंधानं वरणम् तेन वरणेनैष आत्मा लभ्यो भवति । बहिर्मु-
खेन ण) तु शतशोऽपि श्रवणादौ क्रियमाणे न लभ्यते । अतः परमात्माऽस्मी-
त्यभेदानुसंधानं परमात्मभजनं पुरस्कृत्यैव श्रवणादि संपादनीयमिति भावः ।
अथवाऽयमेव परमात्मानं वृणुते तेन परमात्मना मुमुक्षुरूपव्यवस्थितेन श्रवणेना-
भेदानुसंधालक्षणेन प्रार्थनेन कृत्वा लभ्य परमात्मवै मुमुक्षुरूपव्यवस्थित इत्यभेदानु-

इव घटादिविद्यायां सत्यामाविर्भवतीत्यर्थः । तस्मादन्तत्यागेनाऽऽत्मलाभप्रार्थनैवाऽऽत्मलाभसाधनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्त-
पसो वाऽप्यलिङ्गात् । एतैरुपायैर्यतते यस्तु
विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

आत्मप्रार्थनासहायभूतान्येतानि च साधनानि बलाप्रमादतपांसि लिङ्ग-
युक्तानि संन्याससहितानि । यस्मादयमात्मा बलहीनेन बलप्रहीणेनाऽऽ-
त्मानिष्ठाजनितवीर्यहीनेन न लभ्यो नापि लौकिकपुत्रपश्वादीविषयसङ्गनि-
मित्तप्रमादात् । तथा तपसो वाऽप्यलिङ्गालिङ्गरहितात् । तपोऽत्र ज्ञानम् ।
लिङ्गं संन्यासः संन्यासराहिताज्ज्ञानाच्च लभ्यत इत्यर्थः । एतैरुपायैर्बला-
प्रमादसंन्यासज्ञानैर्यतते तत्परः सन्प्रयतते यस्तु विद्वान्विवेक्यात्माचित्तस्य
विदुष एष आत्मा विशते संप्रविशति ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीत-
रागाः प्रशान्ताः । ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य
धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति ॥ ५ ॥

कथं ब्रह्म संविशत इत्युच्यते । संप्राप्य समवगम्यैनमात्मानमृषयो दर्शन-
वन्तस्तेनैव ज्ञानेन तृप्ता न बालेन तृप्तिसाधनेन शरीरोपचयकारणेन । कृता-
त्मानः परमात्मस्वरूपेणैव निष्पन्नात्मानः सन्तः । वीतरागा वियतरागादि-
दोषाः । प्रशान्ता उपरतेन्द्रियाः । त एवंभूताः सर्वगं सर्वव्यापिनमाकाश-
वत्सर्वतः सर्वत्र प्राप्य नोपाधिपरिच्छिन्नेनैकदेशेन । किं तर्हि तद्ब्रह्मैवाद्वय-
मात्मत्वेन प्रतिपद्य धीरा अत्यन्तविवेकिनो युक्तात्मानो नित्यसमाहितस्व-
भावाः सर्वमेव समस्तं शरीरपातकालेऽप्याविशन्ति भिन्ने घटे घटाकाशवद-
विद्याकृतोपाधिपरिच्छेदं जहाति । एवं ब्रह्मविदो ब्रह्मधाम प्रविशति ॥ ५ ॥

संधानेनैव लभ्यो न कर्मणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

(वीर्यमिति(मत्र) मिथ्याज्ञानानभिभाव्यतालक्षणोऽतिशयः । अलिङ्गादिति ।
कथम् । इन्द्रजनकमार्गिप्रभृतीनामप्यात्मलाभश्रवणात् । सत्यम् । संन्यासो नाम
सर्वत्यागात्मकस्तेषामपि स्वत्वाभिमानाभावादस्त्येऽऽन्तरः संन्यासो बालं तु लिङ्गम-
विवक्षितम् । “ न लिङ्गं धर्मकारणम् ” इति स्मरणात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चिनार्थाः संन्यासयोगाः
द्यतयः शुद्धतत्याः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्त-
काले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

किंच वेदान्तजनितविज्ञानं वेदान्तविज्ञानं तस्यार्थः परमात्मा विज्ञेयाः
सोऽर्थः सुनिश्चितो येषां ते वेदान्तविज्ञानसुनिश्चिनार्थाः ते च संन्यासयो-
गात्सर्वकर्मपरित्यागलक्षणयोगात्केवलब्रह्मनिष्ठास्वरूपाद्योगाद्यतयो यतनशीला
शुद्धसत्त्वाः शुद्धं सत्त्वं येषां संन्यासयोगात्ते शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्म
लोकेषु । संसारिणां ये मरणकालास्ते परान्तास्तानपेक्ष्य मुमुक्षूणां संसारव-
साने देहपरित्यागकालः परान्तकालस्तस्मिन्परान्तकाले साधकानां बहुत्वा-
द्ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक एकोऽप्यनेकवदूश्यते प्राप्यते वा अतो
बहुवचनं ब्रह्मलोकेष्विति ब्रह्मणीत्यर्थः । परामृताः परममृतममरण-
धर्मकं ब्रह्माऽऽत्मभूतं येषां ते परामृता जीवन्त एव ब्रह्मभूताः परामृताः
सन्तः परिमुच्यन्ति परि समन्तात्प्रदीपनिर्वाणवद्धठाकाशवच्च निवृत्तिमुप-
यान्ति परिमुच्यन्ति परि समन्तान्मुच्यन्ते सर्वे न देशान्तरं गन्तव्यमपेक्षन्ते ।

शकुनीनामिवाऽऽकाशे जले वारिचरस्य च ।

पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानवतां गतिः ॥

“अनध्वगा अध्वसु पारयिष्णवः” इति श्रुतिस्मृतिभ्यो देशपरिच्छिन्ना
हि गतिः संसारविषयैव । परिच्छिन्नसाधनसाध्यत्वात् । ब्रह्म तु सप्त-
त्वान्न देशपरिच्छेदेन गन्तव्यम् । यदि हि देशपरिच्छिन्नं ब्रह्म स्यान्मूर्तद-
व्यवदाद्यन्तवदन्याश्रितं सावयवमनित्यं कृतकं च स्यात् । न त्वेवंविधं ब्रह्म
भवितुमर्हति । अतस्तत्प्राप्तिश्च नैव देशपरिच्छिन्ना भवितुं युक्ता चविद्या-
दिसंसारबन्धापनयनमेव मोक्षमिच्छन्ति ब्रह्मविदो न तु कार्यभूतम् ॥ ६ ॥

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे
प्रति देवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च
आत्मा परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति ॥ ७ ॥

नैष्कर्म्यसाहित्यं तु विवाक्षितं प्रदीपस्य वर्तित्वावच्छेदध्वंसे यथा तेजः-
सामान्यतापातिस्त्वद्वदित्याह—प्रदीपनिर्वाणवादिति । पदं पादन्यासप्रतिबिम्बं न
दृश्येताभावादित्यर्थः । अध्वस्विति । संसाराध्वनां पारयिष्णवः पारयितुं
समापयितुमिच्छन्ताति समाप्तिकामा अनध्वगा भवन्तीत्यर्थः । तर्कतोऽपीहैव मोक्षो
वक्तव्य इत्याह—देशपरिच्छिन्ना हीत्यादिना ॥ ६ ॥

किंच मोक्षकाले या देहाराम्भिकाः कलाः प्राणाद्यास्ताः स्वां स्वां प्रतिष्ठां गताः स्वं स्वं कारणं गता भवन्तीत्यर्थः । प्रतिष्ठा इति द्वितीयावहुवचनम् । पञ्चदश पञ्चदशसंख्याका या अन्त्यप्रश्नपरिपठिताः प्रसिद्धा देवाश्च देहा-श्रयाश्चक्षुरादिकरणस्थाः सर्वे प्रतिदेवतास्वादित्यादिषु गता भवन्तीत्यर्थः । यानि च मुमुक्षुणा कृतानि कर्माण्यप्रवृत्तफलानि प्रवृत्तफलानामुपभोगेनैव क्षीयमाणत्वाद्विज्ञानमयश्चाऽऽत्माऽविद्याकृतबुद्ध्याद्युपाधिमात्मत्वेन मत्वा जलादिषु सूर्यादिप्रतिबिम्बवदिह प्रविष्टो देहभेदेषु कर्मणां तत्फलार्थत्वात्सह तेनैव विज्ञानमयेनाऽऽत्मना । अतो विज्ञानमयो विज्ञानप्रायः । त एते कर्माणि विज्ञानमय-श्चाऽऽत्मापाध्यपनये सति परेऽव्ययेऽनन्तेऽक्षये ब्रह्मण्याकाशकल्पेऽजेऽजरेऽनन्तरेऽमृतेऽभयेऽपूर्वेऽनपरेऽबाह्येऽद्वये शिवे शान्ते सर्व एकी भवन्त्यविशेषतां गच्छन्त्ये-कत्वमापद्यन्ते जलाद्याधारापनय इव सूर्यादिप्रतिबिम्बाः सूर्ये घटाद्यपनय इवाऽऽकाशे घटाद्याकाशः ॥ ७ ॥

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

किंच यथा नद्यो गङ्गाद्याः स्यन्दमानाः गच्छन्त्यः समुद्रे समुद्रं प्राप्या-स्तमदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति नाम च रूपं च नामरूपे विहाय हित्वा तथाऽविद्याकृतनामरूपाद्विमुक्तः सन्निद्वान्परादक्षरात्पूर्वोक्तात्परं दिव्यं पुरुषं यथोक्तलक्षणमुपैत्युपगच्छति ॥ ८ ॥

स्वाः प्रतिष्ठाः प्रति गता भवन्तीति भूतांशानां भौतिकानां च महाभूतेषु लयो दर्शितः । अन्त्यप्रश्नेति । ब्राह्मणग्रन्थे षष्ठप्रश्ने प्राणाद्या याः कलाः पठिता इत्यर्थः । मायामयमहाभूतानामंशावष्टवैर्जीवाविद्यामयभूतसूक्ष्मैः प्रातिस्विकैरष्ट-सहस्रैः प्रातिस्विकाः प्राणादय आरभ्यन्ते ते च कर्माक्षैर्भेदैः सूर्यादिभिर-धिष्ठीयन्ते । कर्मणो भोगेनावसाने ते देवाः स्वस्थानं गच्छन्ति । यच्च प्रातिस्विकं स्वाविद्याकार्यं तच्च सर्वं ब्रह्मैव संपद्यत इत्याह—यानि चेत्यादिना ॥ ७ ॥

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति
नास्याब्रह्मवित्कुले भवति । तरति शोकं तरति
पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥

ननु श्रेयस्यनेके विघ्नाः प्रसिद्धा अतः क्लेशानामन्यतमेनान्येन वा देवा-
दिना च विघ्नितो ब्रह्मविदप्यन्यां गतिं मृतो गच्छति न ब्रह्मैव । न । विद्य-
थैव सर्वप्रतिबन्धस्यापनीतत्वात् । अविद्याप्रतिबन्धमात्रो हि मोक्षो नान्यः
प्रतिबन्धः । नित्यत्वादात्मभूतत्वाच्च । तस्मात्स यः कचिद् वै लोके तत्प-
रमं ब्रह्म वेद साक्षादहमेवास्मीति स नान्यां गतिं गच्छति । देवैरपि तस्य
ब्रह्मप्राप्तिं प्रति विघ्नो न शक्यते कर्तुम् । आत्मा ह्येषां स भवति । तस्मा-
द्ब्रह्म विद्वान्ब्रह्मैव भवति । किंच यास्य विदुषोऽब्रह्मवित्कुले भवति । किंच
तरति शोकमनेकेष्टवैकल्यनिमित्तं मानसं संतापं जीवचेवातिक्रान्तो भवति ।
तरति पाप्मानं धर्माधर्मख्यं गुहाग्रन्थिभ्यो हृदयाविद्याग्रन्थिभ्यो विमुक्तः
सन्नमृतो भवतीत्युक्तमेव मिथ्यते हृदयग्रन्थिरित्यादि ॥ ९ ॥

तदेतद्वचाऽभ्युक्तम्—क्रियावन्तः श्रोत्रिया
ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः ।
तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधि-
वद्यैस्तु चर्णिम् ॥ १० ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यासंप्रदानविध्युपप्रदर्शनेनोपसंहारः क्रियते । तदेत-
द्विद्यासंप्रदानविधानमृचा मन्त्रेणाभ्युक्तमभिप्रकाशितम् । क्रियावन्तो यथो-
क्तकर्मानुष्ठानयुक्ताः । श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन्ब्रह्मण्यभियुक्ताः
परब्रह्म बुभुत्सवः स्वयमेकर्षिमेकार्षिणामानमार्धिं जुह्वते जुह्वति श्रद्धयन्तः
॥ ९ ॥

एतद्ग्रन्थद्वारकविद्याप्रदानेऽयं विधिराथर्वणिकानामिति प्रकृतपरामर्शकादेतच्छ-
ब्दादवगम्यते । ग्रन्थद्वारेण विद्यायाः प्रकृतत्वसंभवाच्च सर्वत्र ब्रह्मविद्यासंप्रदानमिति

श्रद्धधानाः सन्तो ये तेषामेव संस्कृतात्मनां पात्रभूतानामेतां ब्रह्मविद्यां वदेत
ब्रूयाच्छिरोव्रतं शिरस्यग्निधारणलक्षणम् । यथाऽथर्वणानां वेदव्रतं प्रसिद्धम् ।
यैस्तु यैश्च तच्चीर्णं विधिवद्यथाविधानं तेषामेव च ॥ १० ॥

तदेतत्सत्यमृषिरिङ्गराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते ।

नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ।

इत्यथर्ववेदीया मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ॥

तदेतदक्षरं पुरुषं सत्यमृषिरिङ्गरा नाम पुरा पूर्वं शौनकाय विधिवदुपस-
न्नाय पृष्ठवत उवाच । तद्वदन्योऽपि तथैव श्रेयोर्थिने मुमुक्षवे मोक्षार्थं विधिपदु-
पसन्नाय ब्रूयादित्यर्थः । नैतद्ग्रन्थरूपमचीर्णव्रतोऽचरितव्रतोऽप्यधीते न पठति ।
चीर्णव्रतस्य हि विद्या फलाय संस्कृता भवतीति । समाप्ता ब्रह्मविद्या सा येभ्यो
ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण संप्राप्ता तेभ्यो नमः परमऋषिभ्यः । परमं ब्रह्म साक्षाद्-
दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते परमर्षयस्तेभ्यो भूयोऽपि नमः । दिर्वचन-
मत्यादरार्थं मुण्डकसमाप्त्यर्थं च ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्वेविन्दभगवपूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचा-

र्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतावाथर्वणमुण्डको-

पनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥

एतां ब्रह्मविद्यां वदेतेति ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥

इति तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमसंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दज्ञानविरासितं मुण्डकोपनि-

षद्भाष्यव्याख्यानं समाप्तम् ॥

अथ नारायणविरचिता मुण्डकोपनिषद्दीपिका ।

नारायणपदद्वंद्वं नारायणपरायणः ।

नरं नारायणं नत्वा नरो नारायणाह्वयः ॥ १ ॥

आथर्वणरहस्येषु नानाशास्त्रान्वितेषु च ।

तनुते तनुवाक्येन निगूढार्थप्रदीपिकाम् ॥ २ ॥ युग्मम् ।

चीर्णं शिरोव्रतेऽध्येयं तेन मुण्डकमुच्यते ।

खण्डषट्कं त्रिमुण्डं च शौनकीयं श्रुतेः शिरः ॥ ३ ॥

तत्रोपनिषदां तावदनुबन्धचतुष्टयम् ।

प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं गतिं दध्मो गुरुकृतः ॥ ४ ॥

अत्र क्षुद्रोपनिषत्स्वष्टाविंशतिरथर्वशास्त्रीयानि । तदुक्तमथर्वपारिशिष्टे—
' अष्टाविंशत्युपनिषदानि ब्रह्मवेदस्य । १ मुण्डाः । २ प्रश्नाः । ३ ब्रह्मविद्या ।
४ क्षुरिका । ५ चुलिका । ६ अथर्वशिरः । ७ अथर्वशिखा । ८ गर्भोपनि-
षत् । ९ महोपनिषत् । १० ब्रह्मोपनिषत् । ११ प्राणाग्निहोत्रम् । १२
नादबिन्दुः । १३ ब्रह्मबिन्दुः । १४ अमृतबिन्दुः । १५ ध्यानबिन्दुः । १६
तेजबिन्दुः । १७ योगशिखा । १८ योगतत्त्वम् । १९ नीलरुद्रः । २०
कालाग्निरुद्रः । २१ तापिनी । २२ एकदण्डी । २३ संन्यासविधिः । २४
आरुणिः । २५ हंसः । २६ परमहंसः । २७ नारायणोपनिषदम् । २८ वैतथ्यं
च ' इति । उपनिषज्ज्ञानं तादर्थ्याद्यग्रन्थोऽप्युपनिषदुच्यते । तस्य विषयो ब्रह्म
प्रयोजनं मुक्तिः प्रयोजनेन विद्यायाः प्रकाशमकाशकलक्षणः संबन्धः । साधन-
चतुष्टयसंपन्नोऽधिकारी । साधनानि यथा—इहामुत्रार्थफलभोगविरागो नित्या-
नित्यवस्तुविवेकः शमदमादिसंपन्नमुमुक्षुत्वं चेति । विद्यायाः सांप्रदायिकतावे-
दनायाऽख्यायिकारूपमितिहासमाह—ब्रह्मा देवानामिति । ब्रह्माः विराड्विः ।

ब्रह्मा विरञ्चिद्विजयोर्ऋत्विचन्द्रार्कयोगयोः ।

ब्रह्म प्रोक्तं तपोध्यात्मवेदजातिषु सूरिभिः ॥ इति विश्वः ।

देवा इन्द्रादयः । अध्यात्मम् । ब्रह्मात्मा । देवा वागादयः । प्रतिष्ठाऽऽ-
श्रयः । सर्वविद्याभिव्याक्तिहेतुत्वात् । अथर्वशब्दोऽकारान्तो नान्तश्च । ग्राह
कथितवान् । छन्दसि कालानियमः ॥ १ ॥

प्रवदेत प्रावदत् । अङ्गिरेऽङ्गिर्नाम्ने । सोऽङ्गिरा भरद्वाजाय भरद्वाजगो-
त्राय सत्यवहनाम्ने । परा निर्गुणब्रह्मप्रतिपादिका । अत्र धर्माधर्मसाधनतत्फल-
गुणब्रह्मप्रतिपादिका । तयोः कर्मधारये परावरा ताम् । यद्वा—यस्मात्परस्मादवरेण
प्राप्ता परावरा ताम् ॥ २ ॥

विधिवदुपसन्नः समित्पाण्यादिधर्मेणोपगतः ॥ ३ ॥

द्वे विधौ वेदितव्ये इति यत्तद्ब्रह्म वदन्तीत्यन्वयः । तत्राऽऽह—परा चैवापरा चेति । अपराऽवरेत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्वर्गादिफलसर्वज्ञानसाधनविषयाऽपरेत्याह—ऋग्वेद इत्यादिना ।

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदा स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

इति स्मृत्युक्ताः । ब्रह्मवेदोऽथर्ववेदः । अथर्ववेद इत्येवं वा पाठः । इति-हासादीनि पञ्चाऽऽचार्यैर्न व्याख्यातानि तेन प्राक्षिप्तानीति गम्यते । अथ परेति । परा विद्या ब्रह्मसाक्षात्कारः न तु तद्धेतुभूतो वाक्यसंदर्भोऽपि परा विवक्षिता । अन्यथा ऋग्वेदादिबाह्यता न स्यात् । तथा हि ब्रह्म प्राप्यते । तदाह—यथेति ॥ ५ ॥

अद्रेश्यं ज्ञानेन्द्रियाविषयमग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयम् । यद्वा । अद्रेश्यमदृश्यं चक्षुरविषयम् । 'दृशिर् प्रेक्षणे' ण्यत्, छान्दस ऋकारस्य रेभावः । अग्राह्यमिन्द्रियान्तराविषयम् । अगोत्रममूलम् । अचक्षुःश्रोत्रं ज्ञानेन्द्रियरहितम् । अपाणिपादं कर्मेन्द्रियरहितम् । नित्यमविनाशि । विभुं विविधं भवति प्राणिभेदेन । सर्वगतं व्यापकम् । परिपश्यन्ति धीरा यया सा परेत्यन्वयः । यदपेक्ष्य स्वाभिन्नस्वाभिन्नकार्यसृष्टिसंसारयोर्दृष्टान्ता यथोर्णनाभिरित्यादयः पृथिवी-पुरुषान्तास्त्रयः ॥ ६ ॥

ऊर्णनाभिलूताकीटः । गृह्णत उपसंहरति । ओषधयः स्वाभिन्नाः सतो जीवतः केशलोमानि विजातीयानि ॥ ७ ॥

सृष्टौ क्रमनियमार्थं मन्त्रमाह—तपसेति । तपो ज्ञानं 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इत्युक्तेः । चीयते बहु स्यामितीक्षणवद्भवति । ब्रह्माक्षरम् । अन्नमव्याकृतं सर्वप्राणिसाधारणम् । प्राणो हिरण्यगर्भः । प्राणान्मनः संकल्पविकल्पसंशय-निर्णयाद्यात्मकम् । मनसः सत्यं भूतपञ्चकम् । ततो लोका लोकेभ्यः कर्माणि तेषु चामृतं भोगं विनाऽनन्तरं फलं जायते ॥ ८ ॥

उक्तेमेवार्थमुपसंहाररूपेण द्वितीयो मन्त्र आह—य इति । सर्वज्ञः सायान्यतो वेत्ता । सर्वविद्विशेषतो वेत्ता । ज्ञानमयं ज्ञानविकारं तपोऽनायासलक्षणम् । ब्रह्म हिरण्यगर्भः । नाम देवदत्तादि । रूपं शुक्लादि । अन्नं व्रीह्यादि ॥ ९ ॥

इति श्रीनारायणविरचिताथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्दीपिकायां प्रथ-

ममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अनयोर्विद्ययोर्विषयौ संसारमोक्षाविति वक्तुमुत्तरो ग्रन्थः । तत्र निर्वेदाया-
परविद्याविषयस्तावदुच्यते—तदेतत्सत्यमिति । सत्यमवितथं फलाविसेवादि । किं
तत्सत्यमत आह—मन्त्रेष्विति । मन्त्रेषु प्रकाशितानि कर्माण्यग्निहोत्रादीनि
कवयो वसिष्ठादयोऽपश्यन्ष्टवन्तो यत्तदेतत्सत्यमेकान्तपुरुषार्थसाधनत्वात् । यद्वा ।
तदेतत्सत्यमित्यस्योपसंहारः । सत्यमबाध्यं त्रेतायामृग्यजुः सामसमूहे त्रेतारूपे युगे
वा । बहुधा संततानि कर्मिभिः क्रियमाणानि । अतो यूयं तान्याचरथ निवर्तयथ
नियतं नित्यं सत्यकामा यथाभूतकर्मफलकामा भवन्तः । एष वो युष्माकं पन्था
मार्गः । सुकृतस्य स्वयं निवर्तितस्य कर्मणः । लोके लोक्यते दृश्यते भुज्यते स
लोकः कर्मफलम् । निमित्ते सप्तमी । कर्मफलप्राप्तय एष वो मार्ग इत्यर्थः ॥ १ ॥

कर्मप्रकारमाह—यदेति । लेलायते लोलं भवति चलत्याज्यभागावन्तरेण
विनाऽग्निहोत्रे तदभावात् । अन्यत्राऽऽज्यभागयोर्मध्य आवापस्थान आहुतीः
प्रतिपादयेत् । अनेकाहप्रयोगापेक्षयाऽऽहुतीरिति बहुवचनम् । तस्य च सम्य-
करणं दुष्करं विपत्तिबहुलं चेति वैराग्याय ॥ २ ॥

यस्येति—आग्रयणं शरदि वसन्ते च कर्तव्यः कर्मविशेषः । आसप्तमानिति ।
भूरादिसत्यान्तान्हिनास्ति । अप्राप्तिरेव लोकानां हिंसा । अथवा लोकाः । पितृ-
पितामहपितामहाः पुत्रपौत्रप्रपौत्राश्चाऽऽत्मना सह सप्त तान्हिनस्ति संतति-
विच्छेदात् ॥ ३ ॥

विशेषविध्यर्थमग्नेः सप्त जिह्वा अनुवदति—कालीति । ४ ॥

एतेष्वग्निजिह्वाभेदेषु योऽग्निहोत्र्याचरते कर्माचरति । आददायन्, आ
इत्यस्य चरतिना संबन्धः । दैप् शोधने शत्रन्तः । आत्मनः सत्त्वशुद्धिं कुर्व-
न्कर्म करोतीत्यर्थः । अथवाऽनेकार्थाश्चेति दायतिरेव खण्डने वर्तते । हविः
शकलानि कुर्वन् । आददायन्नाददाना यजमानमाहुतयो वहन्तीत्याचार्या
व्याचख्युः । आहुतयस्तं नयन्ति वहन्ति सूर्यस्य रश्मयो भूवेति शेषः । क
नयन्तीत्यत्राऽऽह—यत्रेति । देवानां पतिरिन्द्रः प्रजापतिर्वा । आहुतीनां स्वरूप-
माह—सूर्यस्येति । इत्थंभूते तृतीया । रश्मिरूपेण रविरश्मिरूपाः । सत्यो वहन्ती-
त्यर्थः ॥ ५ ॥

कीदृश्यः । ऐह्यहीत्युक्त्वाऽऽहुतय आह्वयन्त्य इत्यर्थः । एवं प्रियां वाच-
मभिवदन्त्य इत्यन्वयः । अर्चयन्त्यः पूजयन्त्यः । ब्रह्मलोकः स्वर्गः प्रकर-
णात् ॥ ६ ॥

एतत्कर्मफलनिर्दां निर्वेदायाऽऽह—पुत्रा हीति । ज्ञानरहिता इति शेषः ।

प्लवा नावोऽथ च प्लवन्ते नश्यन्त्यनित्या इत्यर्थः । हि यस्मादेतेऽदृढा अबलाः ।
अष्टादशोक्तं षोडशविजः पत्नी यजमानश्च तेषामुक्तं तत्साध्यमवरं केवलमन्ततो
येषु यज्ञेषु कर्म वर्तते । यदुक्तम्—“सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमा ऋत्विजः” इति ।
यद्वा । अवरं हीनं ज्ञानरहितं श्रेयः श्रेयस्कारणं ये जना अभिनन्दन्ति मन्वन्ते ।
जरामृत्युं जरासहितं मृत्युम् ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरेऽविद्यारूप आवरणे स्वयं धीराः स्वयमेव धिय ईशाः
प्रेरका गुरुनिरपेक्षा जडूघन्यमाना भृशं पीड्यमाना जरारोगाद्यनेकानर्थजातैः
परियन्ति परितः स्वर्गनरकादौ यन्ति गच्छन्ति मूढा अज्ञा अन्धेनैवाचेतनेन प्रकृ-
तेन कर्मणा परियन्तीत्यन्वयः । यथाऽन्धा इति दृष्टान्तस्तेषामपि विशेषणमन्धेनैव
नीयमाना इति ॥ ८ ॥

वयमेव कृतार्था इत्यभिमानं कुर्वन्ति बाला अज्ञानिनः । यद्यस्मादेवं
कर्मिणो न प्रवेदयन्ति तत्त्वं न जानन्ति रागात्कर्मफलरागाभिभवनिमित्तम् ॥ ९ ॥

दृष्टापूर्वमिष्टं यागादि श्रौतं कर्म । पूर्तं स्मार्तं वापीकूपतडागादि । सुरुतेन
भूत्वा पुण्येनोत्पद्य शरीरं लब्ध्वा । अनुभूत्वेति पाठे तु सुरुते सति कर्मफलमनु-
भूय । छान्दसो ल्यबभावः । इमं लोकं मनुष्यलोकं हीनतरं वा मनुष्यतोऽपि हीनं
वा तिर्यङ्नरकादिलक्षणं कर्मशेषवशेन विशन्ति ॥ १० ॥

वानप्रस्थसंन्यासिनोर्गृहस्थसाधूनां च विशेषमाह—तपःश्रद्धे इति । तपः
स्वाश्रमविहितं कर्म । श्रद्धा हिरण्यगर्भादिविषयास्तिक्यबुद्धिपूर्विका विद्या । ते ये
ह्युपवसन्त्यरण्ये तपःश्रद्धे श्रितास्तृतीयाश्रमिणो ये च शान्ता उपरतकरणग्रामा
विद्वांसो गृहस्थाश्च ज्ञानप्रधानाः सन्त उपवसन्ति भोगांस्त्यजन्ति । ये च भैक्ष-
चर्यां चरन्तो यतय उपवसन्त्यपरिग्रहा इत्यन्वयः । तेषां फलमाह—सूर्येति । सूर्य-
द्वारेणोत्तरेण पथा विरजाः क्षीणपुण्यपापकर्माणः सन्तः । रजःशब्दोऽज्ञाकारान्तः ।
ते तत्र प्रयान्ति यत्र सत्यलोकादौ स पुरुषः प्रथमजोऽव्ययात्माऽऽसंसारक्षयात् ।
एतदन्ताः संसारगतयोऽपरविद्यागम्याः ॥ ११ ॥

इदानीं साध्यसाधनरूपात्संसारोद्विरक्तस्य परस्यां विद्यायामधिकार-
प्रदर्शनार्थमाह—परीक्ष्येति । निर्वेदमायाद्वैराग्यं गच्छेदिति विधिः । वैराग्ये
हेतुमाह—नास्तीति । कृतेन कर्मणाऽकृतो नित्यो लोको नास्ति । तद्विज्ञाना-
र्थमकृतनित्यब्रह्मज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् । अनेन स्वयं धीरा इति परि-
हृतम् । समिप्ताणिः पुनरुपनयनार्थम् । श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते । छन्दसः श्रोत्र-

भावो वंश्च प्रत्ययः । वाक्यार्थे वा पदवचनम् । प्रवक्तारमित्यर्थः । ब्रह्म-
निष्ठं ब्रह्मेकाग्रचित्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

उपसन्नायोपगताय सम्यग्यथाशास्त्रं शमान्विताय बाह्येन्द्रियोपरमयुक्ताय
येन विज्ञानिनाक्षरमदेश्यादिविशेषणं पुरुषं पूर्णं पुरिशयं वा सत्यं परमार्थस्व-
भावं येन ज्ञानेन वेदं विजानाति तां ब्रह्मविद्यां तत्त्वतो यथावत्प्रोवाच प्रब्रू-
यादित्यर्थः । आचार्यस्याप्ययं नियमो यन्न्यायप्राप्ताशिष्यस्य निस्तारणम-
दिद्याया इति भावः ॥ १३ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति नारायणविरचितमुण्डकोपनिषद्दीपिकायां प्रथममुण्डकं समाप्तम् ॥ १ ॥

परविद्याविषयब्रह्मविज्ञानार्थं उत्तरो ग्रन्थः । अत्यन्तपरोक्षत्वात्कथं
नाम प्रत्यक्षवत्सत्यमक्षरं प्रपद्येरन्निति दृष्टान्तमाह-यथेति । हे सोम्य सोमम-
हति कोमलत्वादिति सोम्यः, सोमाद्यः । इदं शौनके प्रत्यङ्गिरसोक्तं
संवाधनम् । विस्फुलिङ्गा इत्यत्र ' स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्य ' इत्यनेन
वैकल्पिकत्वात्प्रत्वाभावः । भावा जीवादयः । जीवोत्पत्तिस्तु घटाकाशस्येव
महाकाशादौपाधिकी वेदितव्या ॥ १ ॥

दिव्यो द्योतनवान्स्वयं ज्योतिष्वात् । दिवि स्वात्मानि भवो वा दिव्यः ।
अलौकिको वा दिव्यः । सह बाह्याभ्यन्तरेण वर्तते सबाह्याभ्यन्तरः । अजः
सर्वभावविकाराणां जनिमूलत्वात्तत्प्रतिषेधेन सर्वे भावविकारा जायतेऽस्ति
वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यति चेति यास्कोक्ताः प्रतिषिद्धाः । यद्यपि
देहाद्युपाधिभेददृष्टीनामविद्यावशाद्देहभेदेषु सप्राणः समनाः सेन्द्रियः
सविषय इव प्रत्ययभासते तलमलादिमादिवाऽऽकाशं तथाऽपि तु स्वतः
परमार्थदृष्टीनामप्राणोऽक्रियाशक्तिरमनाः संकल्पादिज्ञानशक्तिरहितः । अनेन
सर्वजीवधर्मरहित इत्युक्तं भवति । अत एव शुभ्रः शुद्धः । अपरात्परतः
परस्मादक्षरादव्यक्तं प(कात्प)रः " अव्यक्तात्पुरुषः परः " इति मन्त्र-
वर्णात् ॥ २ ॥

कथं प्राणादयो न सन्तीत्यत्राऽऽह-एतस्मादिति । प्रलीयते चेत्यपि द्रष्ट-
व्यम् । धारिणी दधात्यवश्यम् । ' अवश्यकाधमण्ययोर्णिनिः ' ॥ ३ ॥

न केवलं सर्वजनिहेतुरपि तु सर्वमयश्चेत्याह-आग्निरिति । आग्निर्द्युलोकः ।
" असौ वाव लोको गौतमाग्निः " इति श्रुतः : मूर्धाऽस्योत्तमाङ्गम् । यस्य
विवृता उद्घाटिताः प्रसिद्धा वेदा वाग्बुद्धयमन्तःकरणं विश्वं समस्तं जगदस्य
सर्वं ह्यन्तःकरणविकार एव जगत् । मनस्येव सुषुप्ते मलयदर्शनात् । जाग-
रितेऽपि तत् एवाग्निरिस्फुलिङ्गवाद्भि प्रतिष्ठानादस्य च पद्भ्यां जाता पृथिवी

एष देवो विष्णुरनन्तः प्रथमः शरीरी त्रैलोक्यदेहोपाधिः सर्वेषां भूतानामन्त-
रात्मा सर्वभूतेषु द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता सर्वकरणात्मा ॥ ४ ॥

पञ्चाग्निद्वारेण च याः संसरन्ति प्रजास्ता अप्यस्मादेव पुरुषात्प्रजायन्त
इत्याह—तस्मादिति । तस्मात्पुरुषात्प्रजावस्थानविशेषरूपो द्युलोकोऽग्निस्तस्य
विशेषणं समिधो यस्य सूर्यः समिध इव समिधः । सूर्येण हि द्युलोकः
समिधपते । ततो हि द्युलोकान्निष्पन्नात्सोमात्पर्जन्यो द्वितीयोऽग्निः संभवति ।
तस्माच्च पर्जन्यादोषधयः पृथिव्यां तृतीयाग्नौ संभवन्ति । ओषधिभ्यः पुरु-
षाग्नौ हुताभ्य उपादानभूताभ्यः पुमानग्नी रेतः सिञ्चति योषितायां योषाग्नौ
पञ्चमे स्त्रियामित्येवं क्रमेण बह्वीर्वह्न्याः प्रजा ब्राह्मणाद्याः पुरुषात्परस्मात्सं-
प्रसूताः समुत्पन्नाः ॥ ५ ॥

किंच कर्मसाधनानि फलानि च तस्मादेवेत्याह—तस्मादृच इति । निय-
ताक्षरपादावसाना नियताक्षरपादा गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा मन्त्रा कचः ।
साम पाञ्चभक्तिकं सामभक्तिकं च स्तोभादिगीतविशिष्टम् । अनियताक्षर-
पादावसानानि वाक्यरूपाणि यजूषि । दीक्षा मौञ्ज्यादिलक्षणा नियमवि-
शेषाः । यज्ञाश्चायूपा अग्निहोत्रादयः । क्रतवः सयूपाः । अत एव शिष्ट-
प्रयोगः क्रतुयज्ञासुर्येभ्यश्चेति । दक्षिणाश्चैकगवाद्यपरिमितसर्वास्वान्ताः । संव-
त्सरः कालः । यजमानः कर्ता । लोकाः फलभूताः । ते विशेष्यन्ते । सोमो
यत्र येषु लोकेषु पवते पुनाति लोकान् । यत्र च सूर्यस्तपति । ते च दक्षि-
णोत्तरमार्गद्वयगम्या विद्वद्विद्वत्कर्तृफलभूताः ॥ ६ ॥

तस्मात्पुरुषाद्देवाः कर्माङ्गभूता बहुधा वस्वादिगणभेदेन सम्यक्प्रसूताः ।
साध्या देवाविशेषाः । मनुष्याः कर्माधिकृताः । पशवो ग्राम्या आरण्याश्च ।
वयांसि पक्षिणः । प्राणापानौ मनुष्यादीनां जीवनम् । ब्रीहियवौ हविरर्थौ ।
तपश्च कर्माङ्गं पुरुषसंस्कारलक्षणं स्वतन्त्रं च फलसाधनम् । श्रद्धाऽऽस्ति-
क्यबुद्धिः । सत्यमनृतवर्जनं यथाभूतार्थं वचनं चापीडाकरम् । ब्रह्मचर्यम-
ष्टाङ्गमथैनवर्जनम् । निधिश्वेतिकर्तव्यता ॥ ७ ॥

किंच सप्त शीर्षण्याः प्राणास्तेषां च सप्तार्चिषो दीप्तयः स्वविषयावद्यो-
तनानि ज्ञानानि । तथा सप्त समिधः सप्त विषया विषयैर्हि समिध्यन्ते
प्राणाः । सप्त होमास्तद्विषयविज्ञानानि “यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति” इति
श्रुत्यन्तरात् । सप्तेमे लोका इन्द्रियस्थानानि । इमेग्रहणान्न बाह्याः ।
येषु चरन्ति प्राणा इति विशेषणाच्च किं प्राणापानादयो नेत्याह—
गुहाशयाः । प्राणाः गुहायां शरीरे हृदये वा शरेते स्वापकाल इति गुहा-

शथा निहिताः स्थापिता धात्रा सप्त सप्त प्रतिप्राणिभेदं शीर्षण्याः सर्वरूपा
बहुरूपाः ॥ ८ ॥

येन रसेन भूतैः पञ्चभिः स्थूलैः परिवेष्टितस्तिष्ठते तिष्ठति ह्यन्तरात्मा
लिङ्गं सूक्ष्मशरीरं स ह्यन्तराले शरीरस्याऽऽत्मनश्चाऽऽत्मवद्वर्तते इत्यन्त-
रात्मा ॥ ९ ॥

विश्वं सर्वं न विश्वं नाम पुरुषादन्यात्किंचिदास्ति । अतो यत्पृष्ठं “कस्मिन्नु-
भगवो विज्ञाते सर्वाभेदं विज्ञातं भवति ” इति तदुत्तरितम् । पुरुषे ज्ञाते पुरुष
एवेदं नान्यदस्तीति विज्ञातं भवतीति विश्वस्वरूपमाह । कर्म तपः । कर्माभिहोत्रादि
तपो ज्ञानं जडाजडात्मकं जगद्ब्रह्म परामृतमेव ततोऽन्यत्कार्यस्य कारणाव्यतिरे-
कात् । एतज्जगदात्मकं ब्रह्म सर्वप्राणिनां हृदि निहितमर्पितं यो वेद सोऽविद्या-
ग्रन्थिमज्ञानवासनां विकिरति नाशयतीह जीवन्नेव न मृतः सन्हे सोम्य प्रिय-
दर्शन ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १॥

अरूपं सदक्षरं केन प्रकारेण विज्ञेयमत आह—आविरिति । आविरावि-
र्भूतप्रकाशं संनिहितवागाद्युपाधिभिर्ज्वलति यतो गुहाचरं गुहायां चरति हृदि
चरति दर्शनश्रवणादिप्रकारैः । महत्सर्वमहत्त्वात् । पदं पद्यते सर्वेणेति सर्वपदार्था-
स्पदत्वात् कथं महत्पदमित्यत आह—अत्रैतदिति । अर्पितं संनिवेशितं रथनाभा-
विचाराः । एजच्चलत्पक्ष्यादि । प्राणन्मनुष्यपश्वादि । निमिषन्निमेषादिक्रियावत् ।
चकारादनिमिषञ्च यत्तदत्रैव ब्रह्मणि समर्पितमेतदास्पदं सर्वस्य जानथ हे शिष्या
अवगच्छत । सदसन्मूर्तामूर्तं स्थूलसूक्ष्मं तद्व्यतिरेकेण तयोरभावाद्यत्प्राणानां
विज्ञानादैन्द्रियकज्ञानात्परं दूरे वर्तते पराञ्चि खानीति श्रुतेः । वरिष्ठमति-
शयेनोरु ॥ १ ॥

यदार्चिमदीप्तिमत् । अर्चिशब्द इकारान्तः । अणुभ्योऽणु स्थूलधियाभग-
म्यत्वात् । लोका भूरादयो लोकानो मनुष्यादयः । स प्राण इत्यादि । अन्तश्चै-
तन्यो हि प्राणेन्द्रियसंघातः प्राणस्य प्राणमिति श्रुत्यन्तरात् । यत्प्राणादीनाम-
न्तश्चैतन्यमक्षरं तत्सत्यमवितथं तद्वैद्यभ्यं मनसा भावयितव्यमित्यर्थः । हे सौम्य
सोमाद्यश्छन्दसि ‘सोममर्हति यः’ इति सूत्रेण । विद्धि विद्धं कुर्वक्षरे चेतः
समाधत्स्व ॥ २ ॥

कथं वेद्यव्यमत आह—धनुरिति । औपनिषदमुपनिषत्सु भवं ज्ञानमुपा-
सानिश्चितं संतताभिध्यानेन तनूकृतं बुद्धिलक्षणं संधयीत संधानं कुर्यात् । आय-

म्याऽऽकृष्य सोन्द्रियमन्तःकरणे स्वविषयाद्विनिवर्त्य लक्ष्यं एवाऽऽवर्जितं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

यदुक्तं धनुरादि तदाह—प्रणव इति । धनुर्यथा शरस्य लक्ष्ये प्रवेशकारणं तथाऽऽत्मशरस्याक्षरे लक्ष्ये प्रवेशकारणमभ्यस्यमान ओंकारः । अयं मन्त्रो ध्यानविन्दौ चाऽऽधातः । आत्मा जलसूर्यकादिवादिह प्रविष्टो देहे सर्वबौध्यप्रत्य-
यसाक्षी ब्रह्म पूर्वोक्तमक्षरमप्रमत्तेन ब्राह्मविषयोपलब्धितृष्णाप्रमादवार्जितेन सर्वतो
विरक्तेन जितेन्द्रियेणैकाग्रचित्तेन ब्रह्म लक्ष्यं वेद्ध्यं वेधनादूर्ध्वं शरवत्तन्मयो
भवेत् । यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं फलं भवति तथा देहाद्यात्मप्रत्ययतिरस्कारे-
णाक्षरैकात्मत्वं फलमापादयेदित्यर्थः । लक्ष्यं सर्वगतं चैवेत्यादि, ऋग्धनुर्यजुर्वाने-
नेत्यादि च मन्त्रद्वयं कचिदार्यपाठे दृश्यते न सर्वत्रेति न शिष्टैर्व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वात्पुनः पुनर्वचनं सुलक्षणार्थमित्याभिप्रायेणाऽऽह—
यस्मिन्निति । ओतं समर्पितं प्राणैर्वाङ्गादिभिः करणैर्जानथ जानीत हे शिष्या
आत्मानं प्रत्यक्स्वरूपं ज्ञात्वाऽऽन्या वाचोऽपरविद्यारूपा विमुञ्च्य परित्यजत ।
यतोऽमृतस्यैव सेतुर्भोक्षस्य सेतुरिव सेतुः संसारमहोदधेरुत्तरणहेतुत्वात्तमेव विदित्वे-
ति श्रुत्यन्तरात् ॥ ५ ॥

संहताः संप्रविष्टाः । यत्र यस्मिन्हृदये नाड्यस्तत्रेति शेषः । स एव प्रकृत
आत्मा चरते चरत्यन्तर्हृदयमंध्ये जायमान इव जायमानोऽन्तःकरणोपाध्यनु-
विधायित्वात् । वदन्ति च लौकिका हृष्टो जातो मुग्धो जात इति । ओमित्ये-
वभोकारालम्बनाः सन्तो ध्यायथ चिन्तयत पाराय परकूलाय तमसः पर-
स्तात् ॥ ६ ॥

संसारमहोदार्धिं तीर्त्वा यो गन्तव्यः परविद्याविषयः स कस्मिन्प्रतिष्ठित
इत्यत आह—यः सर्वज्ञ इति । सर्वं विन्दति लभते सर्ववित्सामान्याविशेषभावेन वा
वेदनम् । दिव्ये सर्वबुद्धिप्रत्ययद्योतके ब्रह्मपुरे ब्रह्मणश्चैतन्यस्य स्थाने हृदयपुण्ड-
रीके व्योम्न्याकाशे पुण्डरीकमध्यस्थे प्रतिष्ठित उपलभ्यः । मनोमयो वृत्तिभिरेव
विभाव्य इति । मनउपाधित्वात्प्राणशरीरनेता प्राणानां शरीरान्तरं प्रति प्रापकः ।
प्रतिष्ठितोऽन्ने प्रत्यहं भुज्यमानेऽन्नेन विना देहत्यागात् । हृदयं बुद्धिं पुण्डरीक-
च्छिद्रे संनिधाय समवस्थाप्य हृदयावस्थानेन ह्यात्मनः स्थितितरने तदात्मतत्त्वं
विशिष्टेन शास्त्राचार्योपदेशजानितेन ज्ञानेन शमदमध्यानवैराग्यसंस्कृतेन परि सर्वतः
पूर्णं पश्यन्त्युपलभन्ते धीरा विवेकिनः ॥ ७ ॥

अस्य परमात्मज्ञानस्य फलमाह—मिद्यत् इति । हृदयग्रन्थिरविद्यावासना-
प्रचयो बुद्ध्याश्रयः “ कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ” इति श्रुत्यन्तरात् । कर्माणि
प्राक्तनान्यप्रवृत्तफलानि न त्वेतज्जन्मारम्भकारीणि प्रवृत्तफलत्वात् । परावरे परं
च कारणात्मनाऽवरं च कार्यत्मना । तस्मिन्साक्षादहमस्मीति दृष्टे संसारकारणो-
च्छेदान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य संक्षेपामिधायका उत्तरे मन्त्रास्त्रयोऽपि । हिरण्यये ज्योति-
र्मये बुद्धिज्ञानप्रकाशे पर उक्तृष्टे परमात्मस्वरूपोपलब्धिस्थानत्वात् । कोशे
कोशतुल्ये पुण्डरीके विरजमविद्यादोषरजोमलवर्जितं निष्कलं निरवयवमत
एव शुभ्रं ज्योतिरग्न्यादीनामपि प्रकाशकमेवंविधं यत्तदात्माविदस्तादात्म्य-
प्रत्ययानुसारिणो नेतरे बाह्यप्रत्ययानुसारिणः । अत्र “ न तत्र चन्द्रार्कवपुः
प्रकाशते ” इति क्षेपको मन्त्रस्तस्यार्थः । प्रकाशते भासकं भवति । न वान्ति
वाता व्यापारं न कुर्वन्ति । देवता न यान्ति देवानाप्यगम्यम् ॥ ९ ॥

यत्र स्वरूपे भूतिभावना यज्ञफलमदा तत्कथं ज्योतिषा ज्योतिरत आह—
न तत्रेति । भाति प्रकाशयति । तस्य स्वतःप्रकाशसामर्थ्याभावात् । यथा
जलोलमुकाद्यग्निसंयोगादग्निं दहन्तमनुदहति न स्वतस्तत्तत्स्वैत भासा दीप्त्या
सर्वमिदं सूर्यादि जगद्विभाति । यज्ञ एवं तदेव ब्रह्म भाति भासयति कार्य-
गतेन विविधेन भासाऽ(सनेना)तस्यस्य ब्रह्मणो भारूपत्वमवगम्यते । नहि
स्वतेऽविद्यमानभासनमन्यस्य कुर्वन् शक्नोति । घटादीनामन्यावभासकत्वा-
दर्शनात् । भारूपाणां त्वादित्यादीना तद्दर्शनात् ॥ १० ॥

प्रतिपादितमक्षरं निगमनस्थानीयेन मन्त्रेण पुनरुपसंहरति—ब्रह्मैवेति । प्रसृतं
प्रगतं नामरूपवदवभासमानमित्यर्थः । किं बहुना । ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं ब्रह्म
वरिष्ठगुरुतमम् । अब्रह्ममत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वाभिव सर्पप्रत्ययो
ब्रह्मैवैकं परमार्थसत्यामिति वेदानुशासनम् ॥ ११ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥
इति नारायणविरचिताया मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां द्वितीयं मुण्डकं समाप्तम् २ ॥

परा विद्योक्ता यया तदक्षरं पुरुषाख्यं सत्यमधिगम्यते । यदधिगमे
हृदयग्रन्थ्यादिसंसारकारणस्याऽऽत्यन्तिको विनाशः स्यात् । तद्दर्शनो-
पायश्च योगो धनुराद्युपादानकल्पनयोक्तः । अथेदानीं तत्सहकारीणि
सत्यादिसाधनानि वक्तव्यानीति तदर्थमुत्तरारम्भः । प्राधान्येन तत्त्वनिर्धा-
रणं ना(चा)त्यन्तदुःखग्राह्यत्वात्कृतमपि प्रकारान्तरेण क्रियते तत्र सूत्र-

भूतो मन्त्रः परोऽयमुपन्यस्यते—द्वा सुपर्णेति । औविभक्तेरात्वं छान्दसम् । द्वौ सुपर्णौ सहैव सर्वदा युक्तौ सखायौ समानाख्यानौ समानाभिव्यक्ति-कारणौ तावेवंभूतौ समानमविशेषमुपलब्ध्याधिष्ठानतयैकं वृक्षमुच्छेदसामान्याच्छरीरम् । ओत्रश्चू छेदने । परिष्वजति परिष्वक्तवन्तौ सुपर्णा-विवैकवृक्षं फलोपभोगार्थम् । तयोर्मध्येऽन्य एकोऽविद्याकामकर्मवासना-श्रयलिङ्गोपाधिरात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादु प्रियमत्त्युपभुङ्क्तेऽविवेकतः । नाश्रन्नश्रन्नन्य ईश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो यः सर्वज्ञः सर्वसत्त्वो-पाधिरेश्वरो नाश्नाति । प्रेरयिता ह्यसावुभयोर्भोज्यभोक्त्रोर्नित्यसाक्षित्वसत्तामात्रेण सन्नभिचाकशीति पश्यत्येव केवलम् । दर्शनमात्रं हि तस्य प्रेरयितृत्वं राजवत् ॥ १ ॥

समाने तत्रैव वृक्षे पुरुषो भोक्ता जीवो निमग्नो निश्चयेन मग्नोऽलावुरिव सामुद्रे जलेऽविद्याकामकर्मफलरागादिगुरुभाराक्रान्तोऽनीशया दीनभावोऽनीशा-तया शोचति संतप्यते मुलमानोऽनैकरनर्थप्रकारैराविवेकितया चिन्तामापद्य मानः । जुष्टं सेवितमनेकैर्योगमार्गैः कर्ममिश्रं यदा यस्मिन्काले पश्यति ध्याय-मानोऽन्यं वृक्षोपाधिलक्षणाद्विलक्षणमीशितारमस्य महिमानं जगद्रूपमस्यैव मम परस्यैव ममेश्वरस्येति यदैव द्रष्टा तदा वीतशोको भवति सर्वस्माच्छोकेसागरा-द्विमुच्यते हृष्टो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अन्योऽपि मन्त्रः सविस्तरमिममेवार्थमाह—यदेति । यदा यस्मिन्काले पश्यो विद्वान्साधकः पश्यते पश्यति रुक्मवर्णं स्वयंज्योतिःस्वभावं ब्रह्मयोनिं ब्रह्म च तद्योनिश्चासौ तं ब्रह्मणो वाऽपरस्य योनिं साम्यमद्वयलक्षणम् ॥ ३ ॥

सर्वभूतैः सर्वैर्भूतैर्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तैः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । सर्वभूत-प्रकारः सर्वात्मा सन्नित्यर्थः । विभाति विविधं दीप्यते । एवं भूतस्थं यः साक्षादात्मभावेनायमहमस्मीति विजानन्विद्वान्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण भवते भवति । न भवतीत्येतत्किमतिवादी, अतीत्य सर्वानन्यान्वदितुं शीलमस्येत्य-तिवादी । यस्त्वेवं साक्षादात्मानं प्राणस्य प्राणं विजानन्सोऽतिवादी न भवती-त्यर्थः । सर्वं यदाऽऽत्मैव नान्यदस्तीति दृष्टं तदा किं पुनरसावतीत्य वदे-द्यस्य त्वपरमन्यद्दृष्टमास्ति स तदतीत्य वदति । अयं तु विद्वानात्मनोऽन्यन्न पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानात्यतो नातीत्य वदति । किंच । आत्म-क्रीडो न पुत्रकलत्रादिषु क्रीडति । आत्मरतिरात्ममीतिः । क्रीडा बाह्य साधनसापेक्षा । रतिस्तु साधनानिरपेक्षा वाह्यविषयमीतिमात्रमिति विशेषः ।

क्रियावाञ्छानध्यानवैराग्यादिक्रियायुक्तः । समासान्तपाठ आत्मरतिरेव ऋडिा तद्युक्तः । एष संन्यासी ब्रह्माविदामध्यात्मनिष्ठानां वरिष्ठो गरिष्ठः श्रेष्ठः ॥ ४ ॥

इदानीं सत्यादीनि भिक्षोः सम्यग्ज्ञानसहकारीणि विदधाति—सत्येनेति । मृषावदनत्यागेन तपसा “मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः” इति स्मृतिः । तेन तपसा तदेवाऽऽत्मदर्शनानुकूलं न चान्द्रायणादि । सम्यग्ज्ञानेन यथा भूतात्मदर्शनेन । नित्यामिति सर्वत्र संबध्यते । कासावात्मा य एतैः साधनैर्लभ्यतेऽत आह—अन्तःशरीर इति । शरीरमध्ये हृदयाकाश इत्यर्थः । ज्योतिर्भयो रुक्मवर्णः । शुभ्रः । शुद्धः क्षीणदोषा रागद्वेषमोहरहिताः ॥ ५ ॥

सत्याख्यसाधनस्य स्तुतिमाह—सत्यमेवेति । सत्यवाञ्छयति नानृतं नानृतवादीत्यर्थः । सत्येन यथाभूतवादव्यवस्थया पन्था देवयानाख्यो विततो विस्तीर्णः । येन यथाभूतसत्यवर्तित्वेनाऽऽक्रमन्त्याक्रमन्त ऋषयो दर्शनवन्त आप्तकामा विगततृष्णा यत्र यस्मिन्सत्यवर्तित्वे तत्परमार्थतत्त्वं सत्यस्योत्तमसाधनस्य संबन्धि साध्यं परमं प्रकृष्टं निधानं पुरुषार्थरूपेण निधीयत इति निधानं वर्तते । तत्र च येन पथा क्रमान्ति सत्येन वितत इति पूर्वोक्त संबन्धः ॥ ६ ॥

किं तद्ब्रह्मकिं धर्मकं चेत्यत आह—बृहच्चेति । विविधमादित्यचन्द्राद्याकारेण भाति दृश्यते । दूरात्सुदूरेऽविदुषामगम्यत्वात् । अन्तिके समीपे विदुषामात्मत्वात् । सर्वान्तरत्वाच्च । पश्यत्सु चेतनावत्स्विहैव न दूरे निहितं स्थितं गुहायां बुद्धिलक्षणायाम् ॥ ७ ॥

दैवैरिन्द्रियैः । असाधारणमुपलब्धिसाधनमाह—ज्ञानेति । आत्मावबोधेन विशुद्धसत्त्वो निर्मलान्तःकरणस्ततस्तस्मात्सत्त्वाच्चिक्लमवयवभेदराहितं ध्यायमानश्चित्तयन् ॥ ८ ॥

कासौ चेतसा वेद्योऽत आह—यस्मिञ्चिति । यस्मिन्शरीरे हृत्पत्रे प्राणो वायुः पञ्चधा व्यानादीभेदेन । कीदृशेन चेतसा वेदितव्य इत्यत आह—प्राणैरिति । प्राणैः सहेन्द्रियैश्चित्तं सर्वमन्तःकरणं प्रजानामोतं व्याप्तं क्षीरमिव स्नेहेन काष्ठमिवाग्निना सर्वं हि प्रजानामन्तःकरणं चेतनावत्प्रसिद्धं लोके । यस्मिन्श्चित्ते विशुद्धे शोकादिमलविमुक्ते विभवति विशेषेण स्वेनाऽऽत्मना भवत्यात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

य एवं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्त्वस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वावाप्तिलक्षणं फलमित्याह—यं यमिति । लोकं पित्रादिलुणं संविभाति संकल्पयति । जयते

वटाद्याकाशवदविद

इति बहुवचनम्

ले परामृताः

समन्तात्मदीपानिवा

देशान्तरे गमनो

वा ।

६ ॥

धास्ताः प्रतिष्ठाः

ः प्रश्नोपनिषदि

र्म च ।

म् ॥ इति ॥

रणाद्यधिष्ठातारः

लानि विज्ञानमय

पु सूर्यादिप्राप्ति

विज्ञानमयो विज्ञ

ब्रह्मण्येकी भवन्त

ः सूर्यादौ । घटा

भावं गच्छन्ति प्रा

च्छति ॥ ८ ॥

यतमेनान्येन वा दे

न । विद्ययैव

नान्यप्रतिबन्धो

साक्षादहमस्मीति

ने तस्य ब्रह्मप्राप्ति

ब्रह्मैव भवति ।

विवक्षेवातिक्रान्तो

प्राप्नोति । स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य मितरः समुत्तिष्ठन्त् इत्यादिश्रुत्यन्तरात् । अर्चयेत्पादप्रक्षालनशुश्रूषणनमस्कारादिभिः ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

सोऽर्चको वेद जानाति यथोक्तलक्षणं ब्रह्म धाम सर्वकामानास्पदं निहितमर्पितम् । यच्च स्वेन ज्योतिषा भाति शुभ्रं शुद्धं पुरुषमात्मज्ञं परमिव देवमकामा विभूतितृष्णारहिताः सन्तः शुक्रं बीजं शरीरोपादानकारणमतिवर्तन्त्यातिगच्छन्ति धीरा धीमन्तः अपुनर्भवमिच्छंस्तं पूजयेदिति भावः ॥ १ ॥

कामत्याग एव प्रधानं साधनमिति दर्शयति—कामान्य इति । मन्यमानस्तत्तद्गुणांश्चिन्तयमानः । कर्माभिः काम्यकर्माभिस्तत्र तत्र स्वर्गनरकादौ पर्याप्तकाम स्वाकामत्वेन परि समन्तत आत्माः कामां येन तस्य कृतात्मनो विद्यया परेण रूपेण कृत आत्मा यस्येहैव तिष्ठत्येव शरीरे कामा जन्महेतवः प्रविलीयन्ति नश्यन्ति ॥ २ ॥

यद्येवं सर्वलाभत्परम आत्मलाभास्तर्हि तल्लाभाय प्रवचनादय उपाया बाहुल्येन कर्तव्या इति प्राप्त इदमुच्यते—नायमिति । प्रवचनेन वेदशास्त्राध्ययनबाहुल्येन मेघया ग्रन्थार्थधारणशक्त्या बहुना श्रुतेन भूयसा तात्पर्यावधारणेन । केन तर्हि लभ्यत इत्यत आह—यमेवेति । यं साधकमेवाऽऽत्मा वृणुते वरं देदाति रूपयति तेन लभ्यः “यं साधु निनीषति तं साधु कारयति यमसाधु निनीषति तमसाधु कारयति ” इति श्रुत्यन्तरात् । कं वृणुत इति चेत्तत्र तन्त्रेणेदमेवोत्तरम् । यं प्रसिद्धमात्मानमेष साधको वृणुते भजति । वृद् संभक्तौ संभक्तिः सेवा । तेन लभ्यः “स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं बिन्दति मानवः ” इति स्मृतेः । तस्मादन्यत्यागेनाऽऽत्मलाभप्रार्थनैवैकाग्रतयाऽऽत्मलाभसाधनमित्यर्थः । विवृणुते प्रकाशयत्याविद्यावच्छिन्नां स्वां तनुम् ॥ ३ ॥

आत्मप्रार्थनासहायभूतानि च साधनानि बलाप्रमादतपांसि लिङ्गयुक्तानि संन्याससहितानीत्याह—नायमात्मा बलहीनेनेति । बलहीनेनऽऽत्मनिष्ठाजितवीर्यहीनेन प्रमादात्पुत्रपश्वाद्यासङ्गादलिङ्गात्संन्यासराहितात्तपसो ज्ञानात् । एतैरूपायैर्वलाप्रमादसंन्यासज्ञानैर्विद्वान्विवेक्यात्मवित्तस्थ विदुष एष आत्मा जीवो ब्रह्माख्यं धाम विशते प्रविशति ॥ ४ ॥

कथं ब्रह्म प्रविशतीत्याशङ्क्यैतिहेनोत्तरयति—संप्राप्येति । कृतात्मनः परमात्मरूपेणैव निष्पन्नात्मानः सन्तः । सर्वगं सर्वव्यापि सर्वतः सर्वत्र प्राप्य नोपाधिपरिच्छिन्नेनैकदेशेन युक्तात्मानो नित्यं समाहितस्वभावाः

सर्वमेव समस्तं शरीपातकाल आविशन्ति भिन्नघटाद्याकाशवदविद्याकृतो-
पाधिपरिच्छेदं जहति ॥ ५ ॥

ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । एकोऽप्यनेकवद्दृश्यत इति बहुवचनम् । तेषु
परान्तकालः संसारावसाने देहपरित्यागकालस्तस्मिन्काले परामृताः परममृतं
ब्रह्माऽऽत्मभूतं येषां ते जीवन्मुक्ताः सन्तः परि समन्तात्मदीपानिर्वाणवद्घ
टाकाशवच्च मुच्यन्ति ब्रह्मणि निवृत्तिमुपयान्ति न देशान्तरे गमनपेक्षन्ते ।

शकुनीनामिवाऽऽकाशे जले वारिचरस्य वा ।

पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानवतां गतिः ६ ॥

किंच मोक्षकाले वा देहाराभिकाः कलाः प्राणाद्यास्ताः प्रतिष्ठाः स्वानि
कारणानि गता भवन्ति । पञ्चदश पञ्चदशसंख्याकाः प्रश्नोपनिषदि षष्ठ-
श्लोकास्ता यथा—

कलाः षोडश भूतानि प्राणोऽक्षं जन्म कर्म च ।

अञ्चा यज्ञस्तपो मन्त्रा मनोमात्रं शरीरकम् ॥ इति ॥

षोडशं शरीरं तु पतितं तिष्ठति । देवाश्चक्षुरादिकरणाद्यधिष्ठातारः प्रतिदे-
वतास्वादित्यादिषु गता भवन्ति । कर्माण्यप्रवृत्तफलानि विज्ञानमयश्चाऽऽ-
त्माऽविद्याकृतबुद्ध्याद्युपाधिमात्मत्वेन मत्वा जलादिषु सूर्यादिप्रतिबिम्बव-
दिह प्रविष्टो देहभेदेषु कर्मणां तत्फलार्थत्वादतो विज्ञानमयो विज्ञानप्राय
आत्मा तिष्ठत उपाध्यपनये सति सर्वे परेऽन्यये ब्रह्मण्येकी भवन्त्यविशे-
षत्वमापद्यन्ते जलाद्याधारापनय इव सूर्यादिप्रतिबिम्बाः सूर्यादौ । घटाद्यपनय
इवाऽऽकाशो महाकाशो ॥ ७ ॥

दृष्टान्तान्तरमाह—यथेति । अस्तमदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति
षरादक्षरात्पूर्वोक्तात्परं दिव्यं पुरुषं यथोक्तलक्षणमुपैत्युपगच्छति ॥ ८ ॥

ननु श्रेयस्वनेके विघ्नाः प्रसिद्धा अतः क्लेशानामन्यतमेनान्येन वा देवादिना
विघ्नितो ब्रह्मविदप्यन्यां गतिं मृतो गच्छेन्न ब्रह्मैवेति चेन्न । विद्ययैव सर्वप्र-
तिबन्धस्यापनीतत्वादविद्याप्रतिबन्धमात्रो हि मोक्षो नान्यप्रतिबन्धो नित्य-
त्वादात्मभूतत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याऽऽह—स य इति । वेद साक्षादहमस्मीति विजा-
नाति यः स ब्रह्मैव भवति । नान्यां गतिं गच्छति देवैरपि तस्य ब्रह्मप्राप्तिं प्रति
विघ्नो न शक्यते कर्तुमात्मा ह्येषां स भवति तस्माद्विद्वान्ब्रह्मैव भवति । फला
न्तरमाह—नास्येति । फलान्तरं तरतीति, तरति जीवन्नेवातिक्रान्तो भवति
गुहाग्रन्थिभ्यो हृदयाविद्याग्रन्थिभ्यः ॥ ९ ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यासंप्रदानविध्युपप्रदर्शनेनोपसंहारः क्रियते—तदेतादिति । ऋचा मन्त्रान्तरेणाभ्युक्तमभिप्राशितं क्रियावन्तो यथोक्तकर्मानुष्ठानयुक्ता ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन्नल्पमभ्युक्ताः परब्रह्म बुभुत्सवः स्वयमेकऋषिनामनामर्षिं जुह्वते जुह्वति । श्रद्धयन्तः श्रद्धां कुर्वन्तः सन्तस्तेषामेव संस्कृतात्मनां पात्रभूतानामेतां ब्रह्मविद्यां वदेत ब्रूयाच्छिरोव्रतं शिरस्यग्निधारणलक्षणं प्रसिद्धं व्रतम् ॥ १० ॥

तदेतदक्षरं सत्यं पुरा पूर्वमुवाच शौनकाय विधिवदुपसन्नाय पृष्ठवते निगदितवान् । अन्योऽपि तथैवोपसन्नाय ब्रूयादित्यर्थः । एतद्ग्रन्थरूपमचीर्णव्रतोऽव्रती नाधीते न पठति । चीर्णव्रतस्य हि संस्कृता फलाय विद्या भवतीति । समाप्ता ब्रह्मविद्या । सा येभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पारम्पर्यक्रमेण संप्राप्ता तेभ्यो नमः परमर्षिभ्यः परमं ब्रह्म साक्षाद्दृष्टवन्तो ये ब्रह्मादयोऽवगतवन्तश्च ते परमर्षयस्तेभ्यो भूयोऽपि नमः । द्विरुक्तिरत्यन्तादरार्था । शिरस्यग्निधारणव्रतादस्य ग्रन्थस्य मुण्डकोपाख्या प्रसिद्धा ॥ ११ ॥

इति मुण्डकोपनिषद्दीपिकायां तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति तृतीयमुण्डकं समाप्तम् ॥ ३ ॥

नारायणेन रचिता शंकरोक्त्युपजीविना ॥

अस्पष्टपदवाक्यानां दीपिका मुण्डके शुभा ॥ १ ॥

इति श्रीनारायणविरचिताऽथर्ववेदीयमुण्डकोपनिषद्दी-
पिका समाप्ता ॥

अथास्या मुण्डकोपनिषदः खण्डान्तर्गतमन्त्रप्रतीकानां
वर्णानुक्रमणिका ।

मन्त्रप्रतीकानि	मु.	ख.	म.	पृ.
अ.				
अग्निर्मूर्धा चक्षुषी...	२	१	४	२३
अतः समुद्रा गिरस्यश्च	२	१	९	२५
अथर्वणे यां प्रवेदेत	१	१	२	५
अरा इव रथनामौ	२	२	६	२९
अविद्यायामन्तरे...	१	२	८	१५
अविद्यायां बहुधा...	१	०	९	१५
आविः संनिहितम्	२	२	१	२६
इ.				
इष्टापूर्तं मन्यमाना	१	२	१०	१६
ए.				
एतस्माज्जायते प्राणः	२	१	३	२१
एतेषु यश्चरेते ...	१	२	५	१४
एषोऽणुरात्मा चेतसा	३	१	९	४०
एह्येहीति तमाहुतयः	१	२	६	१४
क.				
कामान्यः कामयते	३	२	२	४१
काली कराली च	१	२	४	१४
ग.				
गताः कलाः पञ्चदशः	३	२	७	४४
त.				
तत्रापरा ऋग्वेदः...	१	१	५	६
तदेतत्सत्यमृषिः ...	३	२	११	४७
तदेतत्सत्य मन्त्रेषु...	१	२	१	११
तदेतत्सत्यं यथा ...	२	१	१	१९
तदेतद्दृचाभ्युक्तम्	३	२	१०	४६
तपसा चीयते ब्रह्म	१	१	८	९
तपःश्रद्धेये ह्यपवसन्ति	१	२	११	१६

मन्त्रप्रतीकानि	मु.	ख.	म.	पृ.
तस्माच्च देवा बहुधा	२	१	७	२४
तस्मादग्निः समिधः	२	१	५	२३
तस्माद्वचः सामयजूंषि	२	१	६	२४
तस्मै सविद्वानुपसन्नाय	१	२	१३	१८
तस्मै स होवाच...	१	१	४	६
द.				
दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः	२	१	२	२०
द्वा सुपर्णा सयुजा...	३	१	१	३४
ध.				
धनुर्गृहीत्वौपनिषदम्	२	२	३	२८
न.				
न चक्षुषा गृह्यते	३	१	८	३९
न तत्र सूर्यो भाति	२	२	१०	३३
नायमात्मा प्रवचनेन	३	२	३	४२
नायमात्मा बलहीनेन	३	२	४	४३
प.				
परिक्षिप लोकान्कर्मचि-				
तान्	१	२	१२	१७
पुरुष एवेदं विश्वम्	२	१	१०	२५
पृथा ह्येते अदृढाः	१	२	७	१५
पणवो धनुः शरो	२	२	४	२८
प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैः	३	१	४	३६
ब.				
बृहच्च तद्विव्यम्	३	१	७	३९
ब्रह्मा देवानां प्रथमः	१	१	१	४
ब्रह्मैवेदमृतम्	...	२	२	११ ३३

मन्त्रप्रतीकानि मु. ख. म. पृ.	मन्त्रप्रतीकानि मु. ख. म. पृ.
भ.	ब.
मिद्यते हृदयग्रन्थिः २ २ ८ ३१	वेदान्ताविज्ञानसुनिश्चि- तार्थाः ... ३ २ ६ ४४
य.	श.
यत्तदन्नेश्वरमग्राह्याम् १ १ ६ ७	शौनको ह वै महाशालः १ १ ३ ५
यथा नद्यः स्यन्दमानाः ३ २ ८ ४५	स
यथोर्णनाभिः सृजते १ १ ७ ८	सत्यमेव जयति ... ३ १ ६ ३८
यदर्विमद्यदणुभ्यः... २ २ २ २७	सत्येन लभ्यस्तपसा ३ १ ५ ३७
यदा पश्यः पश्यते... ३ १ ३ ३६	सप्त प्राणाः प्रभवन्ति २ १ ८ २५
यदा लेलायते हार्विः १ २ २ १२	समाने वृक्षे पुरुषः ३ १ २ ३५
यं यं लोकं मनसा... ३ १ १० ४०	स यो ह वै तत्परमम् ३ २ ९ ४६
यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य १ १ ९ १०	स वेदैतत्परमम् ... ३ २ १ ४१
यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य २ २ ७ ३०	संप्राप्यैनमृषयः ... ३ २ ५ ४३
यस्मिद्यौः पृथिवी २ २ ५ २९	ह.
यस्याग्निहोत्रमदर्शम् १ २ ३ १३	हिरण्ये परे कोशे २ २ ९ ३१

समाप्तिमगमदित्यं वर्णानुक्रमणिका ।